मुंबई विद्यापीठ
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
डॉ. शंकर दयाल शर्मा भवन, विद्यानगरी,
सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई -४०००९८
www.mu.ac.in/distance-open-learning

Estd. 1971

University of Mumbai
INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING
Dr. Shankar Dayal Sharma Bhavan, Vidyanagri, Santacruz (East), Mumbai-400098
director@idol.mu.ac.in

"सुवर्ण महोत्सवी वर्ष २०२०-२०२१"

"Golden Jubilee Year 2020-2021"

IDOL/SMU/ 1151 of 2022
Date: 30/03/2022

To
Dr. Mansi Gawand
VIVA College, Virar (W), Dist. Palghar – 401303.
Email – mansi.gawand@vivacollege.org

To
Harshavardhini Borwankar
VIVA College, Virar (W), Dist. Palghar – 401303.
Email – harshavardhini.borwankar@vivacollege.org

To,
Dr. Balaji Survase
Head, Dept. of Economics, Arts and Commerce College, Phondaghat, Tal. Kankvali, Dist. Sindhudurg (MS) – 416601
Email – balajisurvase77@gmail.com

To,
Dr. Yuvraj Mahalinge
Head, Dept. of Economics, Kankvali College, Kankvali, Dist. Sindhudurg.
Email – varad31@gmail.com

It's my great pleasure to inform that you have been appointed as course writer for preparing Self Learning Material (SLM) in the Course Economics **(Marathi Version)** for **TYBA Economics, Semester V, Paper X – Entrepreneurship & Small Scale Industries.** Individual faculty is requested to prepare the study material as under:-

Module / Unit No.	Name of the course writer
Module 1 : Entrepreneurship (2 Units)	Dr. Mansi Gawand
Module 2 : Starting a New Venture (2 Units)	Harshavardhini Borwankar
Module 3 : Small Scale Industries (2 Units	Dr. Balaji Survase
Module 4 : Management and Incentives for Small Scale Industries (2 Units)	Dr. Yuvraj Mahalinge

Detailed syllabus and Format of the respective units is enclosed for information. Further entire syllabus should not exceed 8 sub- units/chapters and same will be of 3500 to 5000 words. Course writers are requested to prepare their respective units duly taking into consideration the standard guidelines of University of Mumbai with regard to Plagiarism.

मुंबई विद्यापीठ
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
डॉ. शंकर दयाल शर्मा भवन, विद्यानगरी,
सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई -४०००९८
www.mu.ac.in/distance-open-learning

Estd. 1971

University of Mumbai
INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING
Dr. Shankar Dayal Sharma Bhavan, Vidyanagri, Santacruz (East), Mumbai-400098
director@idol.mu.ac.in

"सुवर्ण महोत्सवी वर्ष २०२०-२०२१"

"Golden Jubilee Year 2020-2021"

Guiding principles are given below for reference.

- **All materials provided are the sole copyrights of University of Mumbai/IDOL.**
- **As Course Writers originality of the study material needs to be ensured and the material submitted will be self-certified by the course writers for Non-plagiarism.**
- **Course writers should use the internet only as a reference. Avoid direct copy & paste from Internet.**
- **Citations, if taken may be given in references.**

Ms. Rajashri Pandit, Assistant Professor, IDOL, University of Mumbai, is Programme Coordinator. Ms. Pratiksha Narayan Tikar, Assistant Professor, IDOL, University of Mumbai, is Course Coordinator.
The SLM development remuneration is:

Particulars	**Remuneration**
Course Writing UG	Rs. 3000/- per unit/chapter
Course Writing PG	Rs.4,500/- per Unit/Chapter

IDOL in house faculty cannot claim for remuneration.
You are requested to ensure that the study material reaches on or before 15th April, 2022.

With warm regards,
Contact No's: Course Coordinator - 7219468751

(Prof. Prakash Mahanwar)
Director, IDOL

29 MAR 2022

Copy to:

1. Coordinator, Study Material (Creation Unit) IDOL, University of Mumbai
2. Programme /Course Coordinator, IDOL, University of Mumbai
3. Assistant Registrar, F&A, IDOL, University of Mumbai

University of Mumbai

INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING
OFFERS FOLLOWING PROGRAMMES

PROFESSIONAL PROGRAMMES
1. B.Sc. IT
2. B.Sc. Computer Science
3. M.Sc. IT
4. M.Sc. Computer Science
5. M.C.A.

TRADITIONAL PROGRAMMES	
1. B.A.	7. M.A. in English
2. B.Com.	8. M.A. in Sociology
3. M.Com.	9. M.A. in History
4. M.Sc. Mathematics	10. M.A. in Economics
5. M.A. in Marathi	11. M.A. in Education
6. M.A. in Hindi	12. M.A. in Political Science

P.G. DIPLOMA COURSES	
	1. Diploma in Financial Management (DFM)
	2. Diploma in Operating Research in Management (DORM)

0000MBcomS103

मुंबई विद्यापीठ

दूर व मुक्त अध्ययन संस्था

डॉ. शंकर दयाल शर्मा भवन, विद्यानगरी, सातांक्रूझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

मुंबई विद्यापीठाच्या वतीने, संचालक, आयडीओएल यांनी प्रकाशित केले

https://mu.ac.in/distance-open-learning

मुंबई विद्यापीठ

दूर व मुक्त अध्ययन संस्था

0000MBcomS103

प्रथम वर्ष वाणिज्य

सत्र - I (CBCS)

व्यावसायिक अर्थशास्त्र - I

विषय कोड : UBCOMFSI.3

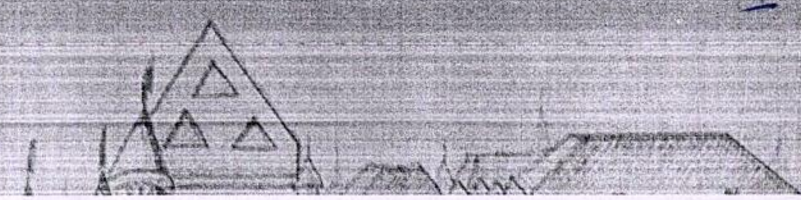

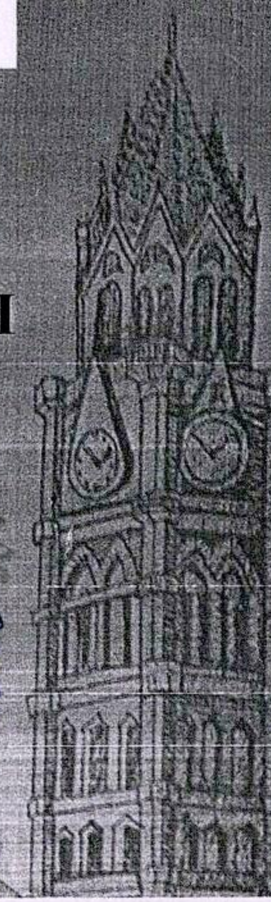

प्रथम वर्ष वाणिज्य

सत्र - I (CBCS)

व्यावसायिक अर्थशास्त्र - I

विषय कोड : UBCOMFSI.3

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी
प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. राजश्री पंडीत**
सहाय्यक प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक : **डॉ. बालाजी सुरवासे**
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणीज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट तालुका, कणकवली,
जिल्हा सिंधुदुर्ग - ४१६६०१

: **डॉ. अजय दिक्षित**
अर्थशास्त्र विभाग,
सी.के. ठाकुर कला व वाणीज्य महाविद्यालय,
न्यु पनवेल - ४१०२०६

: **प्रा. युवराज महालिंगे**
अर्थशास्त्र विभाग,
कणकवली महाविद्यालय, कणकवली,
जिल्हा सिंधुदुर्ग - ४१६६०२

: **डॉ. यशवंत युल्वेकर**
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, वाणीज्य, सायन्स महाविद्यालय, मोखाडा

जानेवारी २०२१, मुद्रण - १

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई-४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय
सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
	घटक - १	
१)	व्यावसायिक अर्थशास्त्राची ओळख	०१
१अ)	मागणी आणि पुरवठ्याच्या मुलभूत संकल्पना	२०
	घटक - २	
२)	मागणी विश्लेषण - भाग - १	३२
२अ)	मागणी विश्लेषण - भाग - २	६५
	घटक - ३	
३)	पुरवठा आणि उत्पादन निर्णय - भाग - १	७५
३अ)	पुरवठा आणि उत्पादन निर्णय - भाग - २	८७
	घटक - ४	
४)	उत्पादन खर्च	१००
४अ)	अल्प आणि दीर्घकालीन खर्च - उत्पादन संबंध	१०६

❖❖❖❖

एम. ए. मराठी

सत्र - II

अभ्यासपत्रिका क्र. - 6

उपयोजित समीक्षा - 2

(APPLIED CRITICISM - II)

विषय कोड : 93348

© UNIVERSITY OF MUMBAI

डॉ. सुहास पेडणेकर
कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविन्द्र कुलकर्णी
प्रभारी कुलगुरू
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक	:	**प्रा. अनिल बनकर** कला शाखा प्रमुख दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
प्रकल्प समन्वयक व संपादक	:	**प्रा. मनिषा पवार-बनकर** सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
लेखक	:	**डॉ. नितीन आरेकर** सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख श्रीमती चांदीबाई हि म्मतलाल मनसुखानी महाविद्यालय, उल्हासनगर
	:	**डॉ. समिरा गुजर-जोशी (सहलेखक)**
	:	**डॉ. सतीश कामत** कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट,तालुका - कणकवली, जिल्हा - सिंधुदुर्ग
	:	**डॉ. संदीप कदम** सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, साठये महाविद्यालय, दीक्षित रोड, विले पार्ले - पूर्व, मुंबई
	:	**प्रिया नेरलेकर.** 102, त्रिमूर्ती भवन, D.N.C शाळेसमोर, नांदीवली रोड, डोंबिवली पूर्व.

जुलै २०२१, मुद्रण - १

प्रकाशक	:	**संचालक, दूर आणि मुक्त अध्ययन संस्था. मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.**

अक्षर जुळवणी	:	**७स्किल्स** डोंबिवली (प.), ठाणे - ४२१ २०२.
छपाई	:	

अनुक्रमणिका

अध्याय क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१	अदिबांधात्मक समीक्षा पद्धती - डॉ. नितीन आरेकर, डॉ. समिरा गुजर-जोशी	१
२.	समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती - डॉ. सतीश कामत	२८
३.	मार्क्सवादी समीक्षा विचार - डॉ. संदीप कदम	५५
४.	उपयोजित साहित्याकृति समजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीनुसार - प्रिया नेरलेकर	८१
	४.१) अ. कथा - लचांड	८१
	आ. कथा - फिनिक्च्या राखेतून उठला मोर	९१
	४.२) नाटक - चौक	१०१
	४.३) अ. लावणी - टुमदार कुणाची छान	१२३
	आ. भारूड - दादला नको ग बाई	१३०
	इ . कविता - "शहर"	१३८
	ई. कविता - नाही नदी नाही नाला	१४३

२

समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती

घटक रचना

२.१ उद्दिष्ट्ये

२.२ प्रास्ताविक

२.३ विषय विवेचन

- २.३.१ समाज : संकल्पना व स्वरूप
- २.३.२ समाजाची लक्षणे
- २.३.३ संस्कृती : संकल्पना व स्वरूप
- २.३.४ मानवी संस्कृतीचे दोन भाग
- २.३.५ साहित्य, समाज आणि संस्कृती अनोन्य संबंध
- २.३.६ समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती : संकल्पना व स्वरूप
- २.३.७ हिपोलिट तेनचा 'त्रिमिती सिद्धांत'
- २.३.८ मार्क्सचा 'पाया आणि इमला' सिद्धांत
- २.३.९ समाजशास्त्रीय समीक्षेची वैशिष्ट्ये
- २.३.१० समाजशास्त्रीय समीक्षेचे घटक
- २.३.११ साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची व्याप्ती
- २.३.१२ समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीच्या मर्यादा
- २.३.१३ मराठीतील समाजशास्त्रीय समीक्षा

२.४. समारोप

२.५. संदर्भ ग्रंथ सूची

२.६. नमुना प्रश्नसंच

२.१ उद्दिष्ट्ये

या घटकाच्या अध्ययनानंतर

१. समाज म्हणजे काय ? समाजाची लक्षणे कोणती ? याची ओळख होईल.

२. मानवी संस्कृतीचे स्वरूप लक्षात येईल.

३. साहित्य, समाज आणि संस्कृती यातील अन्योन्य संबंध समजून घेता येईल.

४. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीची ओळख होईल.

५. साहित्याचे माध्यम असणारी भाषा ही सुद्धा एक सामाजिक वस्तू असल्याचे स्पष्ट होईल.

६. लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील सामाजिक रंगांचा शोध घेणे शक्य होईल.

७. तेन आणि मार्क्स यांचे सिद्धांत समजून घेता येतील.

८. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीची वैशिष्ट्ये व मर्यादा लक्षात येतील.

९. मराठीतील समाजशास्त्रीय समीक्षेचे स्वरूप समजून घेता येईल.

२.२ प्रास्ताविक

प्रस्तुत प्रकरणात आपणास समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचा सविस्तर विचार करावयाचा आहे. त्यादृष्टीने सर्वप्रथम समाज, समाजाची लक्षणे, मानवी संस्कृती, साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांच्या परस्परसंबंधांची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे. तसेच समाजशास्त्रीय समीक्षेची संकल्पना व स्वरूप, समाजशास्त्रीय घटक, तेनचा त्रिमिती सिद्धांत, मार्क्सचा पाया आणि इमला सिद्धांत, समाजशास्त्रीय समीक्षेची वैशिष्ट्ये आणि मर्यादा, मार्क्सवादी समीक्षा आणि समाजशास्त्रीय समीक्षेतील फरक, मराठीतील समाजशास्त्रीय समीक्षेचा आढावा या मुद्यांचे विश्लेषण करावे लागणार आहे.

दैनंदिन व्यवहारात 'समाज' हा शब्द अतिशय ढोबळ व संकुचित अर्थाने वापरला जातो. देशवाचक, समूहवाचक, धर्मवाचक वगैरे अर्थाने हा शब्द व्यावहारिक भाषेत वापरला जातो. परंतु त्यापेक्षा निराळा असा समाजशास्त्रीय अर्थ या संकल्पनेमागे आहे. एक सामाजिक व्यवस्था या अर्थाने समाज ही संकल्पना समाजशास्त्रात वापरली जाते. समाज म्हणजे परस्पराशी आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्ती आणि समूहाची मिळून तयार झालेली एक व्यापक संघटना होय. लोकसंख्या, प्रदेश, प्रजोत्पादन आणि संस्कृती ही या समाजाची लक्षणे होत.

प्राण्यांना केवळ जैविक परंपरा असते. माणसांना सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा असते. त्यामुळे मानवी वर्तन व्यवहारावर सामाजिक प्रभाव आणि नियंत्रण पाहायला मिळते. सामाजिकरणाची ही प्रक्रिया मानवामध्ये लहानपणापासूनच सुरू झालेली आढळते. सहवासातून संस्कारीत झालेल्या मानवी संस्कृतीचे भौतिक संस्कृती व अध्यात्मिक संस्कृती असे दोन भाग पडलेली दिसतात.

साहित्य हा मानवी समाजाच्या जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक उपक्रम आहे. म्हणून समाज, संस्कृती आणि साहित्य यांचा अन्योन्य असा संबंध असतो. या परस्पर संबंधाला सर्वप्रथम माराम स्ताइल या फ्रेंच महिलेने अधोरेखित केले. त्यानंतर 'साहित्य ही समाजाचे अभिव्यक्ती आहे' असा विचार लुई डी बोनाल्ड यांनी मांडला आणि साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाला वेगळी दिशा प्राप्त झाली.

साहित्यनिर्मिती ही व्यक्तिगत नव्हे तर सामाजिक घटना आहे. व्यक्ती स्वकालाशी, स्वकालीन सामाजिक - सांस्कृतिक जडणघडणीशी कमी जास्त प्रमाणात जोडली गेल्याचे दिसते. साहित्यकृतीचे रसग्रहण, मूल्यमापन, उपयोजन इत्यादी गोष्टीही समाजाशी निगडित असतात. साहित्य व्यवहारावर समाजाचे नियंत्रण येते. साहित्याच्या प्रांतात विभिन्न काळात विविध स्वरूपात आकाराला आलेली अभिरुची, ग्रंथनिर्मिती, प्रकाशन, ग्रंथप्रदर्शन यावर उमटलेल्या प्रतिक्रिया जाणून घेतानाही समाजशास्त्रीय समीक्षेचा उपयोग होतो. एकूण साहित्यातील सामाजिकता शोधणे हा प्रांत समाजशास्त्रीय समीक्षेचा आहे. साहित्यात येणाऱ्या सर्व घटकांना सामाजिक संदर्भ असतो. त्या दृष्टीने साहित्य व्यवहार हा सामाजिकतेने व्यापला असून समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीत त्या अंगाने अभ्यास केला जातो.

साहित्याचे माध्यम असणारी भाषा आणि समाज यांचे नाते दृढ स्वरूपाचे असते. विशिष्ट भाषेशिवाय विशिष्ट जीवनानुभव व्यक्त होणे शक्य नाही. म्हणूनच समाजनिर्मित भाषा ही साहित्याचा मुख्य आधार आहे असे मानता येते. भाषा ज्या समाजात जन्मते ; त्या समाजात लेखकही जन्माला येतो. एक व्यक्ती म्हणून लेखक जा समाज गटात वाढतो त्या समाजाच्या जीवनपद्धतीचा परिणाम त्याच्या जडणघडणीवर होत असतो. त्या दृष्टीने लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील सामाजिक अंगांचा शोध घेणे शक्य असते. यावरून साहित्य व समाज यांचा परस्परपूरक, परस्पराश्रयी आणि निकटचा संबंध लक्षात येतो. थोडक्यात साहित्यकृतीच्या आकलन आणि अर्थनिर्णयनासाठी समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचा उपयोग होतो असे म्हणता येते.

२.३ विषय विवेचन

विद्यार्थी मित्रांनो प्रस्तुत घटकात आपण 'समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती' सविस्तरपणे समजून घेणार आहोत. अलीकडच्या काळामध्ये वेगवेगळी शास्त्रे आणि कलांच्या आधारे साहित्याचा अभ्यास होऊ

लागला आहे. इतिहास, मनोविज्ञान, मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र आणि विविध भारतीय लोककला यांचा यामध्ये प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. परिणामी अलीकडे साहित्यांचा सामाजिक अंगाने अधिक व्यापक व सखोल अभ्यास केला जात आहे. साहित्याचा समाजशास्त्रीय भूमिकेतून अभ्यास करणारी ही पद्धत लवचिक आणि साहित्यगत आशय सामाजिक अंगाने उलगडणारी अशी आहे. साहित्य आणि समाज या दोन्ही संकल्पना मानव्यसापेक्ष आहेत. त्यामुळे त्यांच्यातील दृढ अशा अन्योन्य संबंधांना नाकारता येत नाही. साधारणपणे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात समाजशास्त्र ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा उदयास आली आणि तेव्हापासून साहित्याच्या अभ्यासकांनी समाजशास्त्रीय संकल्पनेचा आधार घेऊन साहित्याचा विचार करायला सुरुवात केली. त्यातूनच 'समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती' आकाराला आली आहे. त्या अनुषंगानेच सर्वप्रथम समाज आणि संस्कृती या संकल्पना आपण समजून घेणार आहोत.

२.३.१ समाज : संकल्पना व स्वरूप

व्याख्या

१. 'socious' या लॅटिन शब्दापासून सोसायटी हा शब्द तयार झाला असून त्याचा अर्थ संगती (association) सहवास (companionship) असा आहे. 'एकमेकाशी सहकार्य करतात त्या व्यक्तींचा मोठा समूह म्हणजे समाज' असा त्याचा अर्थ होतो.

२. "A society is a group of individuals Involved in persistent social interaction or a large social group sharing the same Spatial or social territory, typically subject to the same political authority and dominant cultural expectations." **(https://en.m.wikipedia.org)**

३. "A large group of people who live together in an organized way, making decisions about how to do things and sharing the work that needs to be done. All the people in a county, or in several similar countries, can be referred to a society." **(https:// dictionary.combridge.org)**

४. **Prof. Right** - "It is a system of relationship that exists among the individuals of the groups." (ही एक अशी नातेसंबंधाची प्रणाली आहे जी गटातील व्यक्तींमध्ये अस्तित्वात आहे.)

५. **Linton** - "Any group of people who have lived and worked together long enough to get themselves organized and to think of themselves as a social unit with well detined limits" (लोकांचे कोणतेही गट ज्यांनी स्वतःपर्यंत संघटित

राहण्यासाठी आणि स्वत:ला एक निश्चित परिभाषित मर्यादेसह सामाजिक एकक म्हणून विचार करण्यासाठी पुरेसे कार्य केले आहे.)

६. **A. W. Green** - "It is the largest group in which individual have relationships" (सर्वात मोठा गट की ज्यात व्यक्तींचे संबंध असतात.)

७. **Maciver** - "It is a Web of social relationship, which is always changing" (समाज म्हणजे जे नेहमी बदलत असते असे सामाजिक संबंधांचे जाळे होय.)

८. **Adam Smith** - "Society is an artificial device of natural economy."

९. **जॉन्सन** - "विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात स्थायिक झालेल्या लोकांमधील स्थायी, सातत्यपूर्ण व नियमित स्वरूपाच्या परस्परसंबंधाची व्यवस्था म्हणजे समाज होय."

यावरून असे म्हणता येते की शाळा, ऑफीस, कारखाने, क्रीडांगणे इत्यादी ठिकाणी अचानक निर्माण झालेल्या तात्पुरत्या स्वरूपाच्या संबंधांना समाज म्हणता येत नाही. व्यक्तीव्यक्तींमधील सुनिश्चित, स्थायी व पुन्हा पुन्हा दिसणारे संबंधच समाज या संकल्पनेत अभिप्रेत आहेत.

- **'समाज' या संकल्पनेचे स्वरूप**

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाज करून राहतो. माणसाला जैविक आणि सामाजिक वारसाही लाभलेला असतो. दैनंदिन व्यवहारात मात्र समाज हा शब्द धर्म, जात, वंश, वर्ग, लिंग यासारख्या स्त्री-पुरुषांच्या समुदायासाठी योजना जातो. तो संकुचित व ढोबळ अर्थाचा आहे. रोजच्या बोलण्यातील 'भारतीय समाज', 'हिंदू समाज', 'दलित समाज', 'आर्य समाज' या उदाहरणातील 'समाज' या शब्दापूर्वी लावलेल्या विशेषनामानुसार त्या शब्दाचा अर्थ घेतला जातो. म्हणजे देशवाचक, समूहवाचक, धर्मवाचक वगैरे वेगवेगळ्या अर्थाने 'समाज' हा शब्द वापरला जातो. परंतु इतका मर्यादित अर्थ या शब्दाला नाही. एक 'सामाजिक व्यवस्था' या अर्थाने समाज ही संकल्पना समाजशास्त्रात वापरली जाते. समाज म्हणजे परस्परांशी आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्ती आणि समूह यांची मिळून बनलेली एक व्यापक संघटना अथवा व्यवस्था होय. सामाजिक आंतरक्रियेमुळेच व्यक्ती आणि समूहात निश्चित स्वरूपाचे सामाजिक संबंध निर्माण झालेले दिसून येतात.

माणसांनी मिळून बनलेला समुदाय म्हणजे समाज असे जरी वाटत असले, तरी केवळ लोकांचा समूह म्हणजे समाज नव्हे. व्यक्ती - व्यक्ती, व्यक्ती - समूह, समूह - समूह यांच्यात स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध आकाराला येऊन त्याची एक स्वतंत्र व्यवस्था अस्तित्वात आल्यावरच त्याला समाज म्हटले जाते. समाजाला स्वतःची संरचना असून तो सातत्यशील

असतो. समाजस्थिती व्यक्तींमध्ये सामाजिक संबंध दृढ झालेले असतात. ते सुटे सुटे नसून ते वस्त्राप्रमाणे एकमेकात गुंतलेले असतात. त्यांना परस्परांची जाणीव असते. परस्परांच्या प्रेरणा, भावना, हेतू, विचार, मूल्ये इत्यादी आंतरिक घटकांचा प्रभाव परस्परांच्या वर्तनावर पडतो. कौटुंबिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, संस्कृती इत्यादी क्षेत्रेही त्यामुळे प्रभावित होतात. त्यातून मित्रत्व किंवा शत्रुत्वपूर्ण संबंधाचा जन्म होतो. थोडक्यात अशा विविध प्रकारच्या सामाजिक संबंधांनी 'समाज' आकाराला येतो.

समाजस्थित व्यक्तींच्या आंतरक्रिया या रूढी, परंपरा, चालीरीती, मूल्ये, संकेत यांच्या आधाराने घडत असतात. व्यक्तीच्या या जीवन जगण्याच्या पद्धतीतीला समाजाची संस्कृती म्हटले जाते. समाज आणि संस्कृती एकमेकाला पूरक आहेत म्हणूनच त्यांना एकाच नाण्याच्या दोन बाजू म्हटले जाते. थोडक्यात संस्कृतीमुळे समाज टिकतो तर समाजामुळे संस्कृती रुजते असे म्हणता येते.

अनेक लहान मोठ्या समूह, उपसमूहांनी मिळून समाज बनतो. त्यात कुटुंब, अर्थ, धर्म, शिक्षण यासारख्या अनेक सामाजिक संस्थांचा अंतर्भाव असतो. समाजाच्या विविध प्रकारच्या गरजांची पूर्तता करण्याचे काम या यंत्रणांना करावे लागते. समाजात व्यक्ती जन्माला येतात आणि मृत्यू पावतात. परंतु समाज मात्र पिढ्यानपिढ्या टिकून राहतो. प्रत्येक समाजातील लोकांत एकतेची भावना प्रबळ असते. या संघटित भावनेमुळे समाजाचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवण्यास मदत होते. अशा या व्यापक आणि प्रवाही स्वरूपाच्या समाज या संकल्पनेची सर्वसमावेशक व्याख्या करणे कठीण आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी काही समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्यांचा विचार करता येईल.

२.३.२ समाजाची लक्षणे

हॅरी जॉन्सन या समाजशास्त्रज्ञाने समाजाची जी चार लक्षणे अथवा वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **विशिष्ट भूप्रदेश** - भारतीय समाज, अमेरिकन समाज म्हंटल्यावर त्या त्या प्रदेशाच्या भौगोलिक सीमा लक्षात येतात. शिवाय विशिष्ट प्रदेशात स्थायिक झालेल्या मानवी समूहाला तेथील भौगोलिक परिस्थितीला अनुरूप जीवन जगावे लागते. त्या दृष्टीने विशिष्ट भूप्रदेश हे जॉन्सनने सांगितलेले समाजाचे वैशिष्ट्य महत्त्वाचे ठरते.

२. **प्रजोत्पादन** - समाजाचे अस्तित्व टिकून राहण्यासाठी स्त्री-पुरुष संबंधाद्वारे प्रजोत्पादन होणे आवश्यक ठरते. प्रजोत्पादनाद्वारे लोकसंख्येची वृद्धी होते आणि प्रत्येक मानवी समूहाला या लोकसंख्येची सतत गरज भासते.

३. **संस्कृती** - माणसाची वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे संस्कृती होय. प्राप्त परिस्थितीशी जुळवून घेताना आलेले अनुभव, मिळालेले ज्ञान, साकारलेल्या भौतिक गोष्टी, मूल्ये या सर्वांचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. अर्थात या सर्व गोष्टीतील भिन्नतेमुळे प्रत्येक मानव समूहाची संस्कृती देखील भिन्न असू शकते.

४. **स्वतंत्रता** - एक मानवी समूह दुसऱ्यापासून वेगळा असतो, स्वतंत्र असतो. समग्र समाज म्हणजेच व्यापक असा मानवी समूह होय. या मोठ्या मानवी समूहातच लहान लहान उपसमूह सामावलेले असतात. मोठ्या समूहाची जशी संस्कृती असते, तशी प्रत्येक उपसमूहाची देखील स्वतंत्र संस्कृती असते. उदा. आदिवासी आणि भटके-विमुक्त हे दोन उपसमूह असून ते दोन्ही उपसमूह एकमेकापासून स्वतंत्र आहेत.

अशाप्रकारे समाजाचे स्वरूप व संकल्पना समजून घेतल्यानंतर संस्कृती या घटकाचा सविस्तर परिचय करून घेता येईल.

२.३.३ संस्कृती : संकल्पना व स्वरूप

व्याख्या

१. **तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी** - "मनुष्य व्यक्तिश: व समुदायश: जी जीवनपद्धती निर्माण करतो आणि जीवनसाफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्य विश्वावर संस्कार करून जे आविष्कार करतो ती पद्धती वा तो आविष्कार म्हणजे संस्कृती होय."

२. **इरावती कर्वे** - "संस्कार पूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकालविशिष्ट रीत (जीवनपद्धती व जीवनमूल्ये) म्हणजे संस्कृती."

३. **प्रा. क्रेच** - "एखाद्या समाजाने आपल्या लोकांचे जीवनविषयक प्रश्न सोडविण्यासाठी जी एक विशिष्ट वस्तुरूप व वर्तनरूप परंपरा निर्माण केलेली असते तिला संस्कृती म्हणतात. आपला एक घाट असतो. एखाद्या समाजाने निर्माण केलेल्या विविध संस्था व त्यात ध्वनित झालेल्या त्या समाजाच्या समजुती, मूल्ये, मानदंड व जीवनविषयक गृहीतके यांचा संस्कृतीमध्ये अंतर्भाव होतो."

४. **Taylor** - "Culture or Civilization is that complex whole which includes knowledge belief, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society."

५. **एडवर्ड टायलर** - "समाजाचा सदस्य या नात्याने समाजात राहून माणसाने हस्तगत केलेले ज्ञान, विज्ञान आणि कला; त्यांच्या जोरावर परिस्थितीशी समायोजन करून मिळवलेले कौशल्य व क्षमता तसेच नीतिमत्ता, कायदा, रूढी यांना अनुसरून केले जाणारे वर्तन यांचा संच म्हणजे संस्कृती."

हॅरी जॉन्सनने समाजाची जी चार लक्षणे सांगितली आहेत त्यातील 'संस्कृती' हे अत्यंत महत्त्वाचे लक्षण आहे हे वरील व्याख्यांवरुन स्पष्ट होते. अशा या संस्कृती शब्दाची नेमकी व्याख्या करणे कठीण आहे. दैनंदिन जीवनात हा शब्द अतिपरिचयाचा झाला असला तरी व्यवहारात मात्र तो एकाच अर्थाने वापरला जात नाही. अतिशय साध्या शब्दात सांगायचे तर 'प्रकृती म्हणजे निसर्ग. विकृती म्हणजे निसर्गात होणारे विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार होऊ नये म्हणून त्यावर करायचा संस्कार.'

'संस्कृती' या शब्दाला अतिशय जीवनव्यापी अर्थ आहे. मात्र प्रादेशिक, धार्मिक, वांशिक, जातीय, प्रांतीय इत्यादी दृष्टीने तो मर्यादित केल्याचे आढळते. घराण्याची संस्कृती, पुणेरी संस्कृती, आदिवासी संस्कृती, भारतीय - युरोपीय संस्कृती, हिंदू - इस्लामी संस्कृती या सारख्या उदाहरणांनी 'संस्कृती' या शब्दाला मर्यादित व संकुचित अर्थ प्राप्त झाल्याचे लक्षात येते. याशिवाय संस्कृतीचे प्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचीन असे कालिक भेदही निर्माण झाल्याची निदर्शनाला येते. अशाप्रकारे विविध दृष्टिकोनातून 'संस्कृती' या शब्दाकडे पाहिले जाते. व्यवहारात त्या अर्थाने उपयोग केला जातो. त्यामुळे 'संस्कृती' या शब्दाचा अर्थ निश्चित करणे अशक्य होते.

'संस्कृती' हे मानवाचे खास वैशिष्ट्य आहे. पशुपक्ष्यांचे जीवन चाकोरीबद्ध असते. त्यात बदल अथवा नवनिर्मितीची शक्यता नसते. पशुपक्ष्यांना नैसर्गिक जीवन असते मात्र ते निसर्गाचा उत्पादनसाधन म्हणून उपयोग करू शकत नाहीत. त्यांच्यावर जे अत्यल्प संस्कार झालेले असतात तेही नैसर्गिकच असतात. निसर्गाशी समायोजन साधून त्यांना जगावे लागते. मात्र मनुष्य याच सृष्टीत बदल घडू शकतो. मातापित्यांच्या छत्राखाली मनुष्याचे संरक्षण होते. खाणे-पिणे, बोलणे-वागणे, वस्त्र-अलंकार, आचार-विचार, श्रद्धा-समजुती, सण-उत्सव, व्रत-वैकल्ये, रूढी-परंपरा, पाप-पुण्य तसेच कुटुंब, शिक्षण, भाषा या सामाजिक संस्थांद्वारे माणसावर सातत्याने संस्कार होत असतात. संस्काराच्या या परंपरेला अथवा सामाजिक वारस्यालाच संस्कृती म्हणता येते. निसर्ग, माणसे, समाजसंस्था आणि ईश्वरविषयक कल्पना या चार गोष्टींशी माणसाचा विविध प्रकारे संबंध येतो. त्या सर्व संबंधाचा विचार संस्कृतीमध्ये समाविष्ट असतो.

मनुष्य इंद्रिय सामर्थ्याने ज्ञानाचा संचय करून त्याचे जतन, संवर्धन, संक्रमण करू शकतो. या ज्ञानाच्या आणि शास्त्राच्या जोरावर माणसाने आपले जीवन अधिक सुखी, समृद्ध आणि संपन्न बनविले आहे. सुखी होणे ही संस्कृती निर्माणामागची प्रेरणा असली तरी ती वैयक्तिक नाही, तर सामूहिक आहे. या संस्कृतीचा उपभोग मानवी समाज सामुहिकपणे घेतो. त्यादृष्टीने संस्कृतीही स्थलकालविशिष्ट अशा समाजाची असते. म्हणून तर संस्कृतीला कोणत्याही मानव समाजाने निर्माण केलेली 'देशकालविशिष्ट जीवनपद्धती' म्हणतात. जगभरात अनेक लहान-मोठे समाज अस्तित्वात असल्याने संस्कृती वैचित्र्यही मान्य करावे लागते.

२.३.४ मानवी संस्कृतीची दोन अंगे

समाजाप्रमाणे संस्कृतीसुद्धा विकसनशील आणि विस्तारशील असते. अशा या संस्कृतीचे विल्यम ऑगबर्ग याने दोन भाग सांगितले आहेत.

१. **भौतिक संस्कृती -**

माणसाने निर्माण केलेले पदार्थमय जग हे संस्कृतीचे भौतिक अंग होय. आपले जीवन सुखी व्हावे यासाठी माणसाने अनेक गोष्टी तयार केल्या आहेत. उदा. हत्यारे, अवजारे, यंत्रे, रस्ते, वस्त्रे, वाहने, वीज, घरे, औषधे, शेती, भांडी, दागिने, करमणूक साधने या गोष्टींचा समावेश भौतिक संस्कृतीत करता येतो. या सुखसोयींनी मानवी जीवन समृद्ध व संपन्न झाले आहे. मानवी समाजाच्या डोळ्यांना दिसणाऱ्या या वस्तुरूप निर्मितीला भौतिक संस्कृती म्हणता येते. निसर्गात मानवी क्रियेने बदल घडून आल्यामुळे भौतिक संस्कृती आकाराला येते.

२. **अध्यात्मिक संस्कृती -**

माणसाच्या अंतःकरणातील स्वाभाविक सुखवासना व स्वार्थबुद्धी आणि तजन्य दुर्गुण (मत्सर, द्वेष, आळस, कौर्य इ.) यांना नियंत्रित करण्यासाठी वा त्यावर विजय मिळवण्यासाठी माणसांनी निर्माण केलेल्या पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरकदी धर्मकल्पना, नीतिनियम, कायदे-कानून, विद्या - कला - साहित्य - तत्वज्ञान आणि शिष्टाचार इत्यादी मानवनिर्मित कल्पनामय जग हे संस्कृतीचे अध्यात्मिक अंग होय. समाजातील चालीरीती, आचार, परंपरा, सामाजिक संस्था, समजुती, श्रद्धा, मूल्ये, निष्ठा व मानदंड या साऱ्यांचा समावेश संस्कृतीच्या अध्यात्मिक अंगामध्ये होतो. यासंदर्भात समाजशास्त्रीय अंगाने आपली भूमिका मांडताना तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात की, " ज्या मानवी क्रियेत मानवी निसर्गावर म्हणजे आत्म्यावर (वैदिक रूढीप्रमाणे आत्मा या शब्दाने स्थूल शरीर, इंद्रिये, मन व ज्ञानशक्ती यांचा बोध होतो.) संस्कार करून बदल करण्यास प्राधान्य देते त्यास 'अध्यात्मिक संस्कृती' म्हणण्याची प्रथा आहे."

भौतिक अंगाने सुख-समृद्धी येऊन सुधारणा होते, तर आध्यात्मिक संस्कृतीमुळे मानसिक उन्नती होते. थोडक्यात या दोन्हीमुळे मानवी जीवन परिपूर्ण होत असते. विशिष्ट सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भांनी युक्त प्रतीके, प्रतिमा, वाक्प्रचार, परंपरासंचित, पुराणकथा इत्यादी त्या त्या समाजाचे आणि समाजस्थिती लेखक - कलावंताच्या भावविश्वाचे भरण-पोषण करतात. त्यांच्या सानिध्यातच साहित्यिकाची वाढ होत असते. भावभावना, कल्पना, विचार आणि संकल्पना यांच्या सहाय्याने जीवनाचा वेध घेणे. त्यातून प्राप्त झालेल्या जीवनार्थाला, अनुभवाला आकार देणे हे लेखक कलावंताचे कार्य असून त्यासाठी संस्कृतिसंचित उपयोगी पडते. कलावंताच्या रसरूपगंधात्मक

अनुभूतीला व त्या त्या काळातील सांस्कृतिक परंपरांमुळे विशिष्ट दिशा लाभते. बालगंधर्व आणि बालगंधर्वकालीन मराठी नाट्यसंगीताची परंपरा हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.

समाजशास्त्रीय समीक्षा साहित्य निर्मितीमागील सामाजिक-सांस्कृतिक धारणांचा, तत्त्वप्रणालींचा मागोवा घेते. सामाजिक सांस्कृतिक जीवनातील यज्ञकल्पना, भक्तियोग, राष्ट्रप्रेम, लोकशाही, व्यक्तिस्वातंत्र्य यासारख्या तत्त्वप्रणालींनी साहित्यनिर्मितीच्या आशयावर आणि अभिव्यक्तीवर कोणते परिणाम केले, त्याचा अभ्यास समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीद्वारे केला जातो.

२.३.५ साहित्य, समाज आणि संस्कृती अन्योन्य संबंध

साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांच्यातील संबंध हे अन्योन्य स्वरूपाचे असतात, असे हरी लेव्हिन यांनी म्हटले आहे. साहित्य हे केवळ सामाजिक, सांस्कृतिक कारणांचा परिणाम नसते, तर ते सामाजिक, सांस्कृतिक परिणामांचे कारणही असते. अनेकवेळा साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांच्या परस्पराश्रयी आणि परस्परपूरक संबंधांची चर्चा संकुचित आणि वरवरची केली जाते. एखाद्या विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीचा किंवा विशिष्ट आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय प्रणालीचा निर्देश करून साहित्य आणि समाजाच्या संबंधाचे परीक्षण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. 'साहित्य म्हणजे समाजाची अभिव्यक्ती' या द बोनाल्डच्या विधानाने या अन्योन्य नात्याची चर्चा सुरू झालेली असली तरी हा विचार सर्वसाधारण वाटतो. 'साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो' हा गृहीत विचार तर ठोकळेबाज वाटतो. म्हणूनच या ठिकाणी मोघम विचार मांडण्यापेक्षा साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांच्यातील अन्योन्य संबंधाचा शोध घेणे महत्त्वाचे ठरते.

साहित्य हे केवळ सामाजिक परिस्थितीचे अपत्य असत नाही तर साहित्याचाही सामाजिक परिस्थितीवर परिणाम होत असतो, असाही एक महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोण मांडला जातो. विचारवंतांच्या मते 'साहित्य केवळ सामाजिक परिस्थितीची फलनिष्पत्ती नसते, तर विशिष्ट सामाजिक प्रवाहांना विचारसरणीला जन्म द्यायला ते कारणीभूत ठरू शकते.' उदा. आंग्लकालखंडापासून ते टिळक, आगरकरांपर्यंतच्या समाजसुधारकांनी, लेखकांनी सामाजिक सुधारणेसाठी जे बहुमूल्य वैचारिक लेखन केले त्याचा परिणाम म्हणजे महाराष्ट्रात घडून आलेले अमुलाग्र सामाजिक परिवर्तन होय. या दृष्टीने 'साहित्य ही सुद्धा एक सामाजिक संस्था आहे' असे म्हणता येईल. ज्याप्रमाणे विविध सामाजिक संस्था लोककल्याणासाठी कार्यरत असतात त्याप्रमाणे साहित्यातूनही समाजाचे प्रश्न, समस्या मांडल्या जातात व व्यापक प्रमाणावर समाजदर्शन घडविले जाते.

भाषा ही समाजाची निर्मिती आहे तर साहित्य हे भाषेचे माध्यम म्हणून वापर करते. या अनुषंगाने विचार करता 'भाषा ही एक सामाजिक वस्तू' असल्याचे स्पष्ट होते. या संदर्भात प्रा शरच्चंद्र मुक्तिबोध म्हणतात, "ध्वनींना प्राप्त होणारा अर्थ समाज देत असतो, तो ध्वनींच्या गुणधर्म नव्हे. ... भाषा ही

व्यक्तीच्या नव्हे तर समाजाच्या आयुष्यात तयार होत असते." या विचारावरून असे मत व्यक्त करता येते की, भाषेची निर्मिती सामाजिक असून संदेशाची देवाणघेवाण आणि मानवी विचारप्रक्रिया यासाठी भाषेची आवश्यकता असते. या मानवी विचार प्रक्रियेतूनच धर्म, न्याय, नीती, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, साहित्य, कला आदी समाजप्रणित क्षेत्रे विस्तारली आहेत. शब्द, अर्थ, वाक्यरचना, रूपके, प्रतीके या सर्वांना समाजाच्या संदर्भात सार्वत्रिक समाजमान्यता मिळालेली असते. म्हणूनच समाजाचे माध्यम असणारी भाषा आणि समाज व त्याची जीवनपद्धती यांचे दृढ स्वरूपाचे नातेसंबंध तयार झालेले असतात. विशिष्ठ भाषेशिवाय विशिष्ट जीवनानुभव व्यक्त होणे शक्य नाही. म्हणूनच साहित्य, कलांचा भाषा हा एक मुख्य आधार आहे असे म्हणता येते. उदा. बहिणाबाईंच्या अनुभवकथनाला खानदेशी - अहिराणी बोलीच सर्वार्थाने योग्य असल्याचे लक्षात येते. तसेच नवनिर्माणक्षम साहित्यिकाने आपल्या अनुभूतीच्या आधारे नवनिर्मिती केली असली तरी त्या सर्व प्रक्रियेला सामाजिक वास्तवाचा आधार असतो. साहित्यिक हा समाजाचा एक घटक असल्याने समाजात घडणाऱ्या सर्व घटनांचा कळत-नकळत पडसाद त्यांच्या साहित्यात उमटणे हे अपरिहार्य ठरते. साहित्यिक आपल्या मनःपटलावर उमटलेल्या घडामोडींना प्रतिभेच्या साहाय्याने स्वभाषेत आविष्कृत करतो. साहित्यिकाची साहित्यनिर्मिती ही समाज जीवनाचा एक भाग असून लेखक त्या अनुषंगानेच 'सामाजिक आशय' प्रकट करीत असतो.

लेखकाच्या सामाजिकतेचा अभ्यास केवळ त्याच्या साहित्यरूपावरूनच करता येतो, असे म्हणता येत नाही. अनेकदा तो साहित्यबाह्य अशा चरित्रात्मक कागदपत्रावरूनही करता येतो. कारण लेखक हा एक समाजाचा नागरिक, घटक असतो. अनेक सामाजिक, राजकीय समस्यांवर त्यांने विचारप्रकटन, मतप्रदर्शन केलेले असते. तसेच त्याने समकालीन समस्यांमध्ये भाग घेतलेला असतो. मूलतः लेखक हा निर्मितीक्षम कलावंत असला तरी तो नेहमीच एका विशिष्ट समाजाचा घटक असतो. व्यक्ती आणि समाज यांच्या संबंधाबाबतचे सर्व प्रश्न त्याच्याही बाबतीत उपस्थित होत असतात. त्याच्या कृती उक्तीला नेहमीच एक सामाजिक परिमाण असते. म्हणूनच लेखक आणि समाज या दोहोत असलेला संबंध अमान्य करता येत नाही. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत समाजाच्या पारंपरिक संस्कारांचा, मूल्यव्यवस्थेचा, जीवनपद्धतीचा निश्चितच वाटा असतो. म्हणून लेखक ज्या मानवगटाचे, समाजाचे प्रतिनिधित्व करतो, त्याची जीवनपद्धतीच त्याच्या अनुभवाचे संदर्भक्षेत्र असते. लेखकाच्या समाजजीवनातील प्रश्न, समस्या, श्रेय-प्रेय-कल्पना, नीतिमूल्ये इत्यादी विशेषच त्यांच्या लेखनाचे विषय ठरत असतात. लाक्षणिक अर्थाने व्यक्ती म्हणजे लेखक हे निमित्तकारण असते आणि अनुभव हे उपादानकारण असते आणि साहित्यकृती हे रूपात्मककारण असते. आकार किंवा रूप (Form) हा त्या कलाकृतीतच असून साधन आणि माध्यम यांच्याद्वारे तो आकार प्रकट होत असतो. ही प्रक्रिया कुंभाराकडून मातीचा घडा तयार होण्यासारखी आहे. या प्रक्रियेत कुंभार हे निमित्तकारण,

मातीचा गोळा हे उपादानकारण, चाक आणि हात ही साधने आणि गती हे माध्यम असते. साहित्यनिर्मितीत सुद्धा हीच प्रक्रिया अंतर्भूत असते हेच या उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

साहित्य ही समाजजीवनातून निर्माण झालेली आणि समाजजीवनाला वळण लावू पाहणारी एक सामाजिक संस्था आहे. लेखक, वाचक आणि समाज ही त्रिसूत्री साहित्याच्या निर्मितीला उपकारक ठरते. जेव्हा एखादी सर्जनशील व्यक्ती समाजजीवनातून प्रेरणा घेऊन समाजाशी संवाद साधण्यासाठी किंवा आत्माभिव्यक्तीसाठी लेखन करते तेव्हा त्या व्यक्तीला लेखक म्हणतात येईल. हा लेखक कितीही प्रतिभावंत असला तरी त्याला आपल्या समाजाचे, काळाचे संदर्भ घेऊन जगावे लागते. वर्गरचना, रुढी-परंपरा, मूल्यव्यवस्था, संस्कार आणि आर्थिक स्तर असे विविध संदर्भ घेऊन जगत असतानाच त्याला आपली नवनिर्मिती जास्तीत जास्त प्रभावी व्हावी यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. याकरता तो नवनवीन वाटा शोधत असतो. नवनवीन प्रयोग करत असतो. म्हणजेच विशिष्ट काळातील साहित्याचा निर्माता असलेला लेखक व त्याच्या मनावर त्या विशिष्ट काळात झालेले संस्कार, त्याने स्वीकारलेली जीवनदृष्टी, त्याची शारीरिक आणि मानसिक जडणघडण कोणत्या वातावरणात झाली इत्यादी बाबींचा विचार करावा लागतो. असे असले तरी लेखकांनीही सामाजिक भान ठेवून वाङ्मयीन मूल्ये व जीवनमूल्ये जोपासण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक असते.

साहित्याची विविध प्रयोजने शास्त्रकारांनी सांगितली आहेत. तसेच केवळ रिकामा वेळ घालविण्यासाठी, करमणुकीसाठी, वाचक गुंतून राहावा या हेतूनेही अनेक लेखक लेखन करीत असतात. अशा प्रकारचे लेखन करणाऱ्या लेखकांच्या आणि समाजाच्या वाट्याला काहीच येत नाही. असे लेखन अथवा लेखक समाजजीवनावर कोणताही प्रभाव टाकू शकत नाहीत. सामाजिक प्रश्न, समस्या याबद्दल या लेखकांना कोणतीच आस्था नसल्याने असे लेखन अथवा लेखक सामाजिक परिणाम साधू शकत नाहीत. समाज जीवन प्रभावित करू शकत नाहीत. सर्वच भाषांमध्ये असे काही लेखक आढळतात. या लेखकांनी वरील प्रवृत्तीचा स्वीकार करून आणि सामाजिक बांधिलकी पासून दूर जाऊन आपला लेखन व्यवसाय कसा किफायतशीर होईल याकडे लक्ष दिलेले दिसते. लेखकाने केलेली साहित्याची उपासना आणि संस्कृतीची जोपासना यावर राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून असते. म्हणूनच लेखक आणि त्याची वाङ्मयनिर्मिती ही त्या त्या देशाची अभिमानाची गोष्ट असते. "आम्ही एक वेळ लंडन देऊ, पण आम्ही आमचा सेक्सपियर देणार नाही" असे जे इंग्लंडमध्ये म्हटले जाते त्यात सखोल अर्थ दडला आहे. मराठीमध्ये संत, पंत व तंत यांनी साहित्याची साधना केली आणि मराठी भाषा जिवंत केली, समृद्ध केली. आगरकर-चिपळूणकर यांनी समाजप्रबोधनासाठी लेखणी वापरली. म्हणूनच 'लेखकाच्या लेखणीतून समाजाचे कल्याण साधणारी शाई असली पाहिजे' असे जे म्हटले जाते त्याची सत्ता पटल्याशिवाय राहत नाही.

साहित्याचा समाजशास्त्रीय अंगाने शोध घेत असताना ज्याप्रमाणे लेखक आणि समाज यांच्यातील नात्याचा उलगडा होतो त्याप्रमाणे वाचकाबाबतही विचार करावा लागतो. वाचक हा सुद्धा समाजातीलच एक घटक आहे. वाचक वाचतो ते ज्ञानसंवर्धनासाठी, करमणुकीसाठी किंवा भोवतालच्या जीवनाच्या दगदगीतून पळून जाण्यासाठी. वाचकाच्या अभिरुचीवरून साहित्याचे सामाजिक मूल्येही अजमावता येते. समाजातल्या प्राणवायूवरच वाचक जगत असतो. वाचकाच्या दृष्टीने साहित्याभ्यास करत असताना वाचक कोणत्या सामाजिक परिस्थितीत वाङ्मयाचे वाचन करतो हे समजावून घेतले पाहिजे. साहित्य म्हणजे एक प्रकारची देवघेव असते. लेखक आपल्या भावना विचार देत असतो तर वाचक ते घेत असतो. वाचकाचे वय, लिंग, वर्ग, सामाजिक दर्जा, जात यावरून वाचकाची अभिरुची बनत असते. कुणाला रहस्यकथा आवडतात. कुणाला विनोदी साहित्य तर कुणाला दलित साहित्य. कधी कधी एखादा वाचक याची दखलही घेत नाही. यावरून असे म्हणता येते की, प्रत्येक वाचकाची अभिरुची वेगळी असते. वाचकाची बुद्धी, शिक्षण, वातावरण, आर्थिक परिस्थिती, आलेले अनुभव, साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण यावर त्याची वाङ्मयीन अभिरुची अवलंबून असते. सारांश रूपाने असे म्हणता येते की, साहित्याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार करताना वाचकाचाही विचार महत्त्वपूर्ण ठरतो. त्या अनुषंगाने चिकित्सा करता लेखक-वाचक समाज आणि साहित्य यांचाही सहसंबंध तपासणे आवश्यक आहे.

साहित्य समाजात उगवते समाजात फुलते आणि समाजालाच गंध वाहण्यात धन्यता पावते. साहित्यकृती जेवढी समाजसापेक्ष असेल तेवढी ती अधिक चांगली असते. म्हणजेच समाजाशिवाय साहित्य नाही आणि साहित्याशिवाय समाजाचा विकास नाही असे म्हणता येते. समाजातील बदलामुळे साहित्यात बदल होतात आणि अंशात्मक का होईना समाजात बदल घडविण्याचे सामर्थ्य निश्चितच साहित्यात आहे. महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांनी प्रबोधनकारांनी समाज जागृती घडवण्यामध्ये जे यश मिळवले ते इथे लक्षात घेण्यासारखे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, प्रादेशिक साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि समाज यांच्या घनिष्ठ संबंधाची येथे कल्पना येते. 'समाजाच्या जाणिवा प्रगल्भ करण्याच्या हेतूने मी लिखाण करतो' असे गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, तर समाजाचे प्रबोधन व्हावे या हेतूने आगरकर चिपळूणकरांनी लेखन केल्याचे दिसून येते. समाजातील तळागाळातील व्यक्तींच्या सुख-दुःखाची समाजाला जाणीव करून देणे हे दलित साहित्याचे प्रयोजन मानता येते तर ग्रामीण जीवनातील सुसंगत व विसंगत घटनांचे दर्शन घडविणे हे ग्रामीण साहित्याचे प्रयोजन दिसते. या दृष्टीने साहित्य व समाज यांचा किती अतूट संबंध आहे ते लक्षात येते.अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील आशय, हरिभाऊंच्या कादंबरीतील सामाजिक भावजीवन, वि. स. खांडेकर यांच्या कादंबऱ्यातील सामाजिक संघर्ष, दलित लेखकांच्या साहित्यातील सामुहिक उद्रेक यावर दृष्टिक्षेप टाकल्यास वरील विधानाची सत्यता पटते.

समाजाच्या तलावातच साहित्याची सुमने फुलतात हे एकदा स्पष्ट झाल्यानंतर साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची गरजही ध्यानात घेणे आवश्यक ठरते. माणूस हा समाजशील, समूहातील प्राणी आहे. समाज जीवनापासून मानवाची आत्मानुभूती वेगळी असू शकत नाही. माणसाला ज्या कल्पनेने, अनुभूतीने जीवनाचा साक्षात्कार होतो तो भोवतालच्या समाजातूनच निर्माण झालेला असतो. म्हणजे साहित्यात जे आहे, जे येते, ते समाजातूनच येते. या दृष्टीने साहित्य आणि समाज यांचे नाते घनिष्ठ असते. कोणत्याही साहित्याची जाण अधिक सुसंगत बनवायची असेल तर साहित्य व्यवहाराचा समाजाशी असलेला निकटचा आणि महत्त्वपूर्ण संबंध नीट समजावून घेणे गरजेचे आहे. साहित्याची निर्मिती ही स्थळकाळबद्ध अशा सामाजिक सांस्कृतिक वातावरणात होत असते. या दृष्टीने साहित्याचा निर्मितीच्या अंगाने समाज व संस्कृतीशी संबंध येत असतो. उदा. मर्ढेकर स्वकालीन औद्योगिक संस्कृतीने निर्माण केलेल्या विविध सामाजिक-सांस्कृतिक समस्यांना दाहकतेने, अंतर्भेदी दृष्टीने थेटपणे भिडतात. यावरून असे दिसते की, समाजव्यवस्थेची प्रकृती आणि प्रवृत्ती ज्याप्रमाणे असेल त्याप्रमाणे सांस्कृतिक परिवर्तन घडतात. या सांस्कृतिक परिवर्तनाचा साहित्य संवेदनेवर परिणाम होतो. इतकेच नव्हे तर सामाजिक व सांस्कृतिक बदलांचा परिणाम केवळ साहित्याच्या आशयावरच होतो असे नाही तर साहित्याच्या अभिव्यक्तीवर आणि तदनुषंगाने साहित्याच्या आकृतिबंधावरही होत असतो.

अशा पद्धतीने साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा अन्योन्य संबंध स्पष्ट करता येईल. कोणत्याही साहित्याच्या निर्मितीची बीजे जीवनातील वास्तवात असतात आणि जीवनाच्या जडणघडणीत साहित्याचाही वाटा असतो. एवढेच नव्हे तर समाज आणि संस्कृती यांच्या घडणीमध्येही साहित्याचा वाटा असतो. समाजातील वैशिष्ट्यपूर्ण परिस्थितीचा, परिवर्तनाचा, बदलाचा किंवा साचलेपणाचाही परिणाम साहित्यावर होत असतो. असे असले तरी मराठीतील साहित्याची समाजशास्त्रीय अंगाने होणारी समीक्षा अजूनही सर्वकष आणि संपन्न व्हायला हवी असे वाटते.

२.३.६ समाजशास्त्रीय समीक्षा : संकल्पना व स्वरूप

व्याख्या

१. "समाजशास्त्र या ज्ञानशाखेतील मूलभूत ज्ञानाच्या आधारे साहित्य समीक्षेत वापरण्यासाठी नेमक्या समाजशास्त्रीय संकल्पनांची जाणीवपूर्वक निवड करून साहित्याची केलेली समीक्षा म्हणजे समाजशास्त्रीय समीक्षा होय." **(मराठी वाङ्मयकोश, खंड चौथा)**

२. "समाजशास्त्र या ज्ञानशाखेचे मूलभूत ज्ञान मिळवून साहित्य समीक्षेत समाजशास्त्रातील नेमक्या कोणत्या संकल्पना वापरता येतील याची जाणीवपूर्वक निवड करून प्रत्यक्ष

वाङ्मयाच्या संदर्भात त्याचा वापर करणे म्हणजे समाजशास्त्रीय समीक्षा करणे." (मिलिंद मालशे, अशोक जोशी)

३. विशिष्ट सामाजिक दृष्टिकोण यांच्या विचारांच्या आधारे साहित्याचे विश्लेषण किंवा समाजाच्या संदर्भात केलेला पद्धतशीर अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती होय.

- **समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचे स्वरूप**

साहित्याचा सामाजिक अंगाने अभ्यास करणे हे समाजशास्त्रीय समीक्षेचे काम आहे. माणसाच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक आयुष्यात खूपच घनिष्ठ नाते असते, हेच गृहीततत्त्व स्वीकारून समाजशास्त्रीय समीक्षा साहित्याचे मूल्यमापन करते. एक कलाकृती म्हणून साहित्यकृतीला समजून घेणे, यापेक्षा समाजविषयक आकलनात भर घालणे हे समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचे उद्दिष्ट आहे. साहित्याचे माध्यम म्हणून लेखकाकडून वापरली जाणारी भाषा समाजात जन्माला आलेली असते. भोवतालचे सामाजिक वास्तव हे साहित्याचे आशयद्रव्य असते. इतकेच नव्हे तर साहित्याची निर्मिती ही सुद्धा सामाजिक व्यवहाराचा एक भाग असते, असे मानून समाजशास्त्रीय समीक्षा वाटचाल करत असते. हिपोलिट तेन या फ्रेंच तत्त्वज्ञाने मांडलेला त्रिमिती सिद्धांत समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचा पाया (Base) आहे. त्या आधाराने साहित्यकृती आणि त्या साहित्यकृतीत प्रतिबिंबित झालेला समाज याची समीक्षा केली जाते. साहित्यकृती ज्या काळात लिहिली जाते तो काळ (द मोमेंट), साहित्यकृती किंवा लेखक ज्या वंशात जन्मतो-वाढतो त्या वंशाच्या विशिष्ट जाणिवेतून (द रेस) आणि आजूबाजूचे समकालीन रीतीरिवाज, सामाजिक पर्यावरण (द मिल्स) यातून जो मानवी स्वभाव घडतो त्याची अभिव्यक्ती साहित्याच्या माध्यमातून होत असते, हे तेनच्या सिद्धांताचे सूत्र आहे. थोडक्यात साहित्य हे निर्मितीकालीन युगधर्माचे, सामाजिक पर्यावरणाचे आणि निर्मात्याच्या वांशिक जाणिवांचे सारांश स्वरूप असते. साहित्यगत आशय, साहित्याची भाषा आणि सौंदर्यतत्त्वे यांच्या मुळाशी समाजभान असते. यावर श्रद्धा ठेवून समाजशास्त्रीय समीक्षा वाटचाल करते. साहित्यकृतीचा केवळ सौंदर्यवादी भूमिकेतून विचार न करता ती व्यापक समाजजीवनाचा आविष्कार आहे, असे समजून समाजशास्त्रीय समीक्षक परीक्षण करतो.

समाजस्थिती भाषा, धर्म, नीतिमूल्ये, तत्त्वज्ञान, ज्ञान-विज्ञान, अर्थकारण, राजकारण, विविध कला, रूढी परंपरा, श्रद्धा समजुती, विधी संस्कार, अन्नपदार्थ, वस्त्रालंकार आणि आचार-विचार आदी सांस्कृतिक व्यवहाराच्या अनुषंगाने साहित्याचा विचार प्रस्तुत समीक्षा पद्धतीत अपेक्षित असतो. साहित्यकृतीमध्ये देश, काळ, परिस्थितीचे प्रतिबिंब पडते, ते नेमकेपणाने ओळखून त्याची मीमांसा करणे हे समाजशास्त्रीय समीक्षेचे मुख्य कार्य असते.

मार्क्सवादी समीक्षा व समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीत काही घटक समान असून काही विश्लेषण पद्धती व तत्त्वप्रणाली मार्क्सवादी समीक्षेकडून समाजशास्त्रीय समीक्षेने स्वीकारलेल्या आहेत. मार्क्सवादी समीक्षा आर्थिक संरचनेला पायाभूत मानते आणि समाज व साहित्य यातील संबंधाची चिकित्सा करते. समाजशास्त्रीय समीक्षेत साहित्यनिर्मिती वंश, युग आणि वातावरणाच्या कोणत्या अवस्थेत झाली तसेच कोणत्या नैतिक परिस्थितीत ती लिहिली गेली याचा शोध घेतला जातो. प्रा. दिगंबर पाध्ये यांनीही "साहित्यकृतीला मध्यवर्ती ठेवून मराठीमध्ये जी समाजशास्त्रीय म्हणावी अशी समीक्षा लिहिली गेली त्या समीक्षेला मुख्य संदर्भ मार्क्सवादाचा आहे" असे म्हटले आहे.

थोडक्यात विशिष्ट कालखंडातील साहित्याचा सामाजिक अंगाने शोध घेणे, साहित्यात आविष्कृत झालेली सामाजिक विचारप्रणाली उलगडून दाखवणे यासारख्या गोष्टी समाजशास्त्रीय समीक्षेच्या कक्षेत येतात. प्रा. पाध्ये यांनी या समीक्षा पद्धतीचा नेमका उद्देश स्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात, "एखाद्या काळातील समाजाला अभिप्रेत असणारी जीवनविषयक कल्पना, आदर्श जीवनविषयक संकेत, जीवनविषयक त्या समाजाचे भान, समाजजीवनातील सुप्त संघर्ष व सामाजिक बदलाच्या दिशा याचे दर्शन साहित्याद्वारे घेता येते. समीक्षेचे खरे उद्दिष्ट हा असा शोध घेणे हे असते."

साहित्य ही सामाजिक वस्तू (Social Product) आणि सामाजिक शक्ती (Social Force) असते. या अर्थाचे विचार हॅरी इगल्टनने मांडले आहेत. समाजशास्त्रीय समीक्षेमध्ये साहित्याचा एक सामाजिक घटना या दृष्टीने अभ्यास होतो.

- **समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचे प्रकार**

समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीच्या माध्यमातून तत्कालीन समाजाची जडणघडण, ज्ञानाचा व्यूह, सांस्कृतिक परंपरा इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. हा अभ्यास दोन प्रकारे केला जातो.

१. **समाजलक्ष्यी -**

या प्रकारांमध्ये वेगवेगळ्या काळातील सामाजिक परिस्थितीचा विचार करण्यासाठी, तिचे निदान करण्यासाठी साहित्याचा एक साधन म्हणून उपयोग करतात. साहित्यातील विविध घटकांची चिकित्सा करून त्याचा अर्थ लावून विशिष्ट समाजाविषयी काही निष्कर्ष काढले जातात. हा समाजलक्ष्यी अभ्यास होय.

२. **साहित्यलक्ष्यी -**

या अभ्यासामध्ये साहित्याला, साहित्यकृतीला केंद्रस्थानी ठेवून तिचा समाजाच्या संदर्भात सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. साहित्यातील विविध घटक विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत ते कसे प्रभावित होतात, त्याचा येथे विचार होतो.

२.३.७ हिपोलिट तेनचा 'त्रिमिती सिद्धांत'

फ्रेंच समीक्षक व विचारवंत हिपोलिट तेन (इ.स. १८२८ ते १८९३) याला समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचे जनक मानले जाते. समाजशास्त्रीय दृष्टीने साहित्याचा पद्धतशीर अभ्यास करता येतो हे सांगण्याचा मान तेनकडे जातो. त्याने 'History of English Literature' या ग्रंथाद्वारे साहित्य आणि सामाजिक परिस्थिती यांच्या संबंधाविषयी विवेचन केले आहे. साहित्यकृती ही लेखकाचा वंशवारसा, आजूबाजूची परिस्थिती आणि काळाच्या ओघातील विशिष्ट बिंदू याचा परिपाक होय, असे समीकरण त्याने मांडले. उत्कृष्ट कलाकृती कशामुळे व कधी निर्माण होते याची कारणे सांगताना तेनने वंश (Race), परिस्थिती (Milieu) आणि युगप्रवृत्ती (Moment) या तीन घटकांचा उल्लेख केलेला आहे. साहित्यकृती ही या तीन घटकांचा परिणाम असते, असे सूत्र तो मांडतो. तेनने सांगितलेले हे तिन्ही घटक स्वतंत्र आहेत. म्हणून एखाद्या समाजाच्या साहित्याचा विचार करताना कधी वंश, कधी युगप्रवृत्ती तर कधी परिस्थिती या घटकावर भर देऊन विचार करता येतो. यालाच तेनचा 'त्रिमिती सिद्धांत' म्हणतात. तेनने यासंदर्भात विशिष्ट पद्धतीने शास्त्रीय विवेचन केले असून या संदर्भात त्यांचे योगदान मोठे आहे. आपला सिद्धांत अधिक स्पष्ट करताना तेनने 'Fossil' चा दाखला दिला आहे. Fossil म्हणजे पुरातन काळातील अस्तित्वात असलेल्या एखाद्या प्राण्याचा किंवा वृक्षाचा आज अस्तित्वात असलेला सांगाडा होय. सांगाड्यावरून प्राणी वा वृक्ष्याची कल्पना येते. तसेच साहित्यावरून लेखकाचा शोध घेता येतो, असे तेनने म्हटले आहे. तेनने आपला हा सिद्धांत इंग्रजी साहित्याला लावून दाखवण्याचा प्रयत्नही केला आहे. तेनने सांगितलेले तीन घटक सविस्तरपणे अभ्यासता येतील.

१. वंश (Race) -

एखाद्या मानवसमूहाला जन्मजात व वारसा म्हणून प्राप्त झालेली वैशिष्ट्ये, स्वभावधर्म, शरीररचना इत्यादीचा तेनप्रणित 'वंश' या संकल्पनेत समावेश होतो. माणसे वेगवेगळ्या परिस्थितीत जीवन जगत असली तरी त्यांच्यावर मूलभूत अशा काही खुणा शिल्लक राहत असतात, असे तेनला वाटते. विशिष्ट प्रदेशातील, वंशातील किंवा युगमानातील व्यक्तींची विचार करण्याची पद्धती, त्यांचे मनोविकार हे विशिष्ट प्रकारचे असतात हे लक्षात घेऊन तेनने अशी कल्पना मांडली आहे. त्या त्या प्रदेशाने, त्या प्रदेशाच्या वैशिष्ट्याने तेथील व्यक्तीची अस्मिता नियत होते असे ते म्हणतो. द.ग.गोडसे यांनी आपल्या 'शक्तीसौष्ठव' ग्रंथात मराठी वृत्ती-प्रवृत्तीचा आणि महाराष्ट्राच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा अन्वयार्थ लावण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो या दृष्टीने लक्षात घेता येईल.

२. परिस्थिती (Milieu)

परिस्थिती या घटकाकडे तेनने अधिक लक्ष दिले आहे. तेनच्या या संकल्पनेत इतर अनेक गोष्टींबरोबर विशिष्ट प्रदेशाचे हवामान, तेथील भूगोल यांना महत्त्वाचे स्थान आहे असे दिगंबर पाध्ये यांना वाटते. तर गो.म. कुलकर्णी यांना Milieu (परिस्थिती) यामध्ये साहित्यिक ज्या काळात वावरला, त्या काळातील एकूण परिस्थिती, पर्यावरण (Environment) अभिप्रेत आहे. माणूस कधीही एकटा नसतो. निसर्ग व इतर माणसे त्याला नेहमी व्यापून राहिलेली असतात. भोवतालची भौतिक व सामाजिक वस्तुस्थिती माणसाची शारीरिक व मानसिक जडणघडण करण्यास कारणीभूत होते. Race ने अनुवंशिकता नियत होते. Milieu ने त्या विशिष्ट दिशेने त्याची प्रवृत्ती-प्रकृती घडते. 'प्राचीन माणूस', 'आधुनिक माणूस' या संज्ञांचा Milieu शी संबंध आहे.

३. युगप्रवृत्ती (Moment)

युगप्रवृत्ती या तिसऱ्या घटकांचे स्पष्टीकरण तेनने अतिशय नेमकेपणाने दिले आहे. तो म्हणतो की, 'प्रत्येक युगामध्ये काही प्रभावशाली कल्पना असतात. इतकेच नव्हे तर शतकानुशतके टिकून राहण्याची क्षमता असणारे काही बौद्धिक बंध असतात' त्यादृष्टीने विचार करता माणसाविषयीची विशिष्ट संकल्पनात्मक भूमिका असणाऱ्या कालखंडाला उद्देशून 'युगप्रवृत्ती' म्हणता येईल. युगप्रवृत्ती या घटकात वांङ्मयीन परंपरांचाही समावेश करणे शक्य आहे, असे तेनने सांगितले आहे. वांङ्मयीन परंपरेचे महत्त्व सांगणारा तेन हा पहिला विचारवंत तत्त्वज्ञ होता. मात्र त्याने वांड्मयीन परंपरांकडे फारसे लक्ष दिले नाही. थोडक्यात युगप्रवृत्तीचा धर्म हा वंश आणि पर्यावरणाच्या संयोगातून निर्माण होतो. त्यालाच 'Moment' असे म्हणता येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वाङ्मय आणि १९६० नंतरचे वाङ्मय याचा विचार केला तर प्रवृत्तीशी वांङ्मयाचा संबंध असतो हे लक्षात येते.

थोडक्यात उपरोक्त सर्व घटकांच्या सहाय्याने कोणत्याही साहित्यकृतीचे समग्र मूल्यमापन करणे योग्य ठरते. याबाबत दि. के. बेडेकर म्हणतात की, "सामाजिक परिस्थिती व वाङ्मयीन कृतीचा घाट यांचा परस्परसंबंध नसतोच असेही मानता येत नाही. तो संबंध अगदी गणिती पद्धतीने मांडता येईल, असेही नाही. तो संबंध दुरान्वयाचा आहे हेच खरे. असे असूनही तो संबंध माहित करून घेण्याने रसग्रहणाला मदत होते. म्हणून सामाजिक परिस्थितीची जाणीव रसिकाला हवी." एकंदर समाजशास्त्रीय पद्धतीद्वारे एखाद्या साहित्यकृतीचे खोलवर आकलन करून घेता येते. साहित्य हे व्यक्तिनिष्ठ असते. या भ्रामक कल्पनेला तेनने अशाप्रकारे नाकारले. साहित्य हे विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीचे अपत्य असते मोती आणि शिंपल्या सारखा असं म्हणत असतो त्यांच्या विचाराचा प्रभाव वांङ्मयेतिहासलेखनावरही पडलेला दिसतो. परंतु बरेचसे साहित्य प्रचलित साहित्य परंपरा,

संकेत रूढी यांच्या प्रभावातून निर्माण होते, याकडे तेनचे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते. त्यामुळे तेनच्या सिद्धांतावर अनेकांनी अनेक प्रकारचे आक्षेप घेतल्याचे दिसून येते.

२.३.८ मार्क्सचा 'पाया आणि इमला' सिद्धांत -

कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंगल्स यांच्या विचार व्युहातून आकाराला आलेल्या तत्वज्ञानाला मार्क्सवाद म्हटले जाते. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विचारातून ते उत्पन्न झालेले असून ते जीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापून टाकणारे तत्वज्ञान आहे. समाज मनुष्यनिर्मित आहे आणि योग्य परिस्थिती निर्माण झाल्यास माणसे तो बदलू शकतात. म्हणून योग्य परिस्थिती निर्माण करून कामगार वर्गाने समाजसत्तावादी समाजाची निर्मिती करावी अशी मार्क्सची भौतिकवादी, कार्यशीलतेवर भर देणारी तात्विक विचारसरणी आहे. समाजव्यवस्था बदलत असते आणि हा बदल उत्पादनसाधने, उत्पादनपद्धती व त्या पद्धतीत निर्माण झालेले सामाजिक संबंध यांच्या बदलामुळे घडून येतो. खरे तर मार्क्स आणि इंगल्स यांनी साहित्यविषयक स्वतंत्र ग्रंथनिर्मिती केलेली नाही. तरीही त्यांच्या लेखनात साहित्यविचार आलेले आहेत. त्या आधारे साहित्यातील सामाजिकतेचा शोध घेता येतो. मार्क्सच्या विचारधारेनुसार समाजातील उत्पादन संबंध (Production Relation) हा कोणत्याही समाजरचनेचा पाया असतो आणि त्याला पूरक अशी नैतिक, धार्मिक, राजकीय, विचारप्रणालीची अतिरचना जन्मते. साहित्य हे त्याचाच भाग आहे. त्यामुळे साहित्यातील सामाजिकतेचा मागोवा घेताना उत्पादनसंबंधाचे स्वरूप आणि लेखकाची वर्गीय जाणीव महत्त्वाची असते असे मार्क्सवाद मानतो.

मार्क्सवाद हा अर्थशास्त्र, इतिहास, समाज आणि क्रांतिविषयक सिद्धांत आहे. सामाजिक वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर वांङ्मयाचे मूल्यमापन होऊ शकते. हेच या मार्क्सवादी समीक्षेचे सूत्र आहे. मार्क्सचा पाया (Base) आणि इमला (Super structure) या संकल्पनेचा मार्क्सवादी समीक्षेवर प्रभाव आहे. "Economic production is the base of any society and therefore art, culture they are all superstructure built upon them" म्हणजे आर्थिक उत्पादन हा कोणत्याही समाजाचा पाया असून कला, साहित्य आणि संस्कृती हे त्यावरचे इमले आहेत.

मार्क्सचा हाच वरील सिद्धांत 'पाया-इमला' सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो. धर्म, कायदा, तत्त्वज्ञान इ. प्रमाणेच साहित्य (आणि कला) हेही इमल्याचाच एक भाग असते. पाया आणि इमला या संरचनेतील विविध घटक एकमेकांवर आणि पायावर प्रभाव टाकत असतात. पण शेवटी निर्णायक घटक पायास्थानी असलेली अर्थव्यवस्था असते. थोडक्यात उत्पादन हा कोणत्याही समाजाचा पाया असून साहित्य आणि संस्कृती हे त्यावरचे इमले आहेत. मार्क्सवादी समीक्षकांच्या मते, साहित्य हे मूलतः समाजसन्मुख असते. समाजातील संघर्षाचे आणि परिवर्तनाचे पडसाद साहित्यात उमटतात. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिरचनेला (सुपरस्ट्रक्चर) अर्थव्यवस्था ही पायाभूत

असते. असे असले तरी साहित्य हे समाजातील अर्थव्यवस्थेचे निखळ प्रतिबिंब असते किंवा ते अर्थव्यवस्थेवर निष्क्रियपणे अवलंबून असते असे म्हणता येणार नाही. आर्थिक प्रेरणा आणि साहित्याचे स्वरूप यांचे एकास एक नाते नसते. ही या विचाराची मर्यादा म्हणता येईल.

मार्क्सवादी समीक्षा पद्धतीचा प्रभाव समाजशास्त्रीय समीक्षेवर असला तरी दोन्ही समीक्षा पद्धती एक नसून वेगवेगळ्या आहेत, हे आपण ध्यानात घेतले पाहिजे असे गो.म. कुलकर्णी म्हणतात. मार्क्सवादी समीक्षेचा मूलभूत दृष्टिकोण प्रामुख्याने अर्थशास्त्राधिष्ठित आहे. मार्क्स, एंगल्स, प्लेखानोव्ह, लेनिन, ग्रामची, ट्राटस्की, गोल्डमन, फिशर या विचारवंतांची मार्क्सवादी मीमांसा महत्त्वाची आहे. सार्त्र, बॅख्ट, गॉर्की, नेरुदा अशा मार्क्सवादाने प्रभावित झालेल्या काही साहित्यिकांनी या संदर्भात मोलाची कामगिरी केली आहे. या पद्धतीचा वापर करून विशिष्ट काळातील उत्पादन संबंध व लेखकांचा वर्ग यांच्याद्वारे साहित्यातील जीवनाशयाचा संबंध जोडता येतो. समाजाच्या उत्पादन साधनात बदल झाला की साहित्याच्या स्वरूपात कसा बदल होतो हे या पद्धतीद्वारे स्पष्ट करता येते. १९ व्या शतकातील मराठी समाजात घडलेले स्थित्यंतर आणि आधुनिक मराठी साहित्याचा झालेला उदय हे याचे उदाहरण आहे. त्याचबरोबर एखाद्या वर्गाचे समाजातील स्थान, त्या स्थानात होणारे बदल आणि साहित्यातून अभिव्यक्त होणारा आशय हे नातेसुद्धा या पद्धतीद्वारे जुळवता येते.

उत्पादन संबंधाला आधार म्हणून स्वीकारल्यामुळे मार्क्सवादी पद्धती अधिक वस्तुनिष्ठ ठरली आहे. साहित्यातून व्यक्त होणारा जीवनाशय वर्गीय असतो अशी मार्क्सवादाची धारणा असली तरी माणसाच्या निर्मितीशीलतेकडे मार्क्सवाद दुर्लक्ष करत नाही. शिवाय या पद्धतीद्वारे साहित्यातील सामाजिकतेसंबंधी कारण व परिणाम या स्वरूपाचे अचूक विश्लेषण करता येतेच असे नाही. ही ह्या पद्धतीची मर्यादा ठरू शकते. मराठी समीक्षेत लालजी पेंडसे यांनी मार्क्सवादी समीक्षेला ओळख प्राप्त करून दिली. पुढे बा.र.सुंठणकर, शरच्चंद्र मुक्तिबोध, दिगंबर पाध्ये, संदीप पेंडसे यांनी मार्क्सवादी समीक्षेला पुढे नेण्याचे कार्य केले. तर गं.बा. सरदार, दि.के. बेडेकर यासारख्या समीक्षकांनी मार्क्सवादी समीक्षा पद्धतीचा कल्पक वापर केल्याचे दिसते. असे असले तरी काही अपवाद वगळता मराठीत मार्क्सवादी समीक्षा फारशी लिहिली गेली नाही असे खेदाने म्हणावे लागते.

२.३.९ समाजशास्त्रीय समीक्षेची वैशिष्ट्ये

१. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती ही मूलतः आशयवादी समीक्षा पद्धती आहे.

२. या पद्धतीद्वारे सामाजिक परिस्थिती व साहित्यनिर्मिती यांचा संबंध स्पष्ट केला जातो.

३. या पद्धतीद्वारे समाजविषयक आकलनात भर घातली जाते.

४. तत्कालिन समाजाचे दर्शन घेणे वा सामाजिक दस्तऐवज दाखवणे हे या समीक्षा पद्धतीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. मात्र हा संबंध सरळसोट नसतो.

५. साहित्यात उमटणाऱ्या एखाद्या काळातील समाजाला अभिप्रेत असणाऱ्या जीवनविषयक कल्पना, आदर्श संकेत, समाजभान, संघर्ष व सामाजिक बदलाच्या दिशा यांचा शोध घेणे हे या पद्धतीचे खरे उद्दिष्ट आहे.

६. साहित्यातील नवे प्रवाह, साहित्याची लोकप्रियता, साहित्य व साहित्यिक यांचे समाजातील विशिष्ट स्थान यांच्या स्पष्टीकरणासाठी ही समीक्षा पद्धती उपयोगी ठरते.

२.३.१० समाजशास्त्रीय समीक्षेचे घटक

साहित्यातून सामाजिक परिस्थितीचे दर्शन कसे घडते ते या समीक्षा पद्धतीच्या सहाय्याने शोधता येते. स्वातंत्र्योत्तर काळात जन्माला आलेल्या विविध प्रवाहामुळे या समीक्षा पद्धतीची आवश्यकता वाटू लागली आहे. या समीक्षा पद्धतीचे घटक पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. तत्कालीन समाजजीवनाचे एकंदर स्वरूप

२. ज्ञानाचे प्रचलित व्युह

३. त्या त्या काळातील सांस्कृतिक परंपरा व त्यांचे विशेष

४. कलावंताची प्रकृती

५. संस्कृती वितरणाची विविध माध्यमे

६. श्रोत्यांच्या अभिरुचीची केंद्रे

७. साहित्य मंडळे, प्रकाशन संस्था, विविध सांस्कृतिक संघटना आणि त्यांचे कार्य

८. साहित्य आणि साहित्येत्तर कलांची स्थितीगती, त्यांचे परस्परसंबंध

९. संवेदनविश्वावर परिणाम करणारे चित्रपट, आकाशवाणी, दुरदर्शन, प्रदर्शने, संगीत मैफिलीत, फॅशन्स इ. घटक.

१०. विद्यापीठातील अभ्यासक्रमांची आखणी, पाठ्यपुस्तकांचे स्वरूप

११. नवप्रतिभावंत आणि त्यांची प्रभावकक्षा

१२. परकीय कलाकृती, संस्कृती, विज्ञान इत्यादींचा परिचय व संपर्क

२.३.११ साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची व्याप्ती

साहित्याच्या निकोप विकासासाठी साहित्यातील सामाजिकता तपासून पाहण्याची गरज एकदा समजावून घेतल्यानंतर ही तपासणी कोणकोणत्या अंगाने करणे गरजेचे आहे हेही पाहिले पाहिजे. या अभ्यासात कोणकोणत्या प्रश्नांची उत्तरे शोधली पाहिजेत, असाही प्रश्न उद्भवतो. म्हणून साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाची व्याप्ती कशी असावी व ती कितपत असावी याची चर्चा करणे गरजेचे आहे

१. साहित्यामध्ये समाजजीवनाचे पुरेसे प्रतिबिंब उमटले आहे का?

२. समाजातील सर्व घटकांचे चित्रण झाले आहे का?

३. झालेले चित्रण वास्तवाला धरून आहे का?

४. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक बदलांची नोंद साहित्याने घेतली आहे का?

५. व्यक्तिमनातील सूक्ष्म बदलांचे चित्रण झाले आहे का?

६. समाजजीवनाला रुचेल, पटेल अशा शैलीचा वापर केला आहे किंवा नाही.

७. साहित्यात समाजमूल्ये, जीवनमूल्ये कितपत आहेत?

८. लेखकाची समाजाकडे बघण्याची दृष्टी काय आहे?

९. समाजाचे प्रबोधन करणे व समाजाला प्रेरणा देण्याचे कार्य साहित्याकडून पुरेशा प्रमाणात होत आहे काय?

१०. समाजाला वाचण्यास प्रवृत्त करण्याचे सामर्थ्य साहित्यामध्ये आहे काय?

११. वाचकांची अभिरुची वाढविण्याचे कार्य साहित्याने केले आहे काय?

१२. समाजाच्या स्थैर्यासाठी, माणसाच्या सुखी जीवनासाठी साहित्याचा कितपत उपयोग होत आहे?

१३. लेखकाची संवेदनशीलता कोणत्या प्रकारची आहे?

१४. देशातील साक्षरतेचे प्रमाण, वाचकांची संख्या, प्रकाशन संस्था, वाचनालये यांचाही अभ्यास होणे तितकेच गरजेचे आहे.

१५. साहित्य व शासनसंस्था यांचे संबंध कसे आहेत?

१६. साहित्य निर्मितीवर कोणत्या वर्गाचे वर्चस्व आहे? त्याचे स्वरूप काय आहे?

१७. लेखकाला मिळणारे मानधन, त्याची आर्थिक परिस्थिती, त्यांना मिळणाऱ्या सोयी सवलती इत्यादीचा अभ्यास करणे.

१८. वाङ्मयाच्या विविध प्रकारांचा तुलनात्मक आढावा घेणे. उदाहरणार्थ कथा, कादंबऱ्या, ललितगद्य, नाटक इत्यादी

१९. साहित्याची समीक्षा करण्याची पद्धती

२०. साहित्याचा जनमाणसावर होणारा परिणाम

या आणि अशा अनेक प्रश्नांच्या अनुषंगाने साहित्याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास झाला पाहिजे.

२.३.१२ समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीच्या मर्यादा

समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धती महत्त्वपूर्ण आहे तरी या पद्धतीच्याही काही मर्यादा आहेत.

१. सामाजिक दृष्टीने अभ्यास करताना प्रत्येक वेळी प्रत्येक साहित्यकृतीच्या अर्थनिर्णयनासाठी किंवा मूल्यमापनासाठी निकष मिळतातच असे नाही.

२. प्रत्येक कलाकृतीचा संबंध सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीची जोडणे शक्य नसते. उदा. विशिष्ट भावना व्यक्त करणाऱ्या कविता.

३. या समीक्षा पद्धतीकडून साहित्याचे साहित्य म्हणून असलेले महत्त्व फारसे लक्षात घेतले जात नाही.

४. सामाजिक भूमिकेतून दीर्घकाळ विचार करणारी मराठी समीक्षा सर्वकष व संपन्न अशी आढळत नाही.

५. समाजशास्त्रीय समीक्षेने वास्तववादी साहित्याचे स्वरूप योग्य प्रकारे जाणून घेणे आवश्यक असते.

६. साहित्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करताना समाजाची आर्थिक स्थिती, राहणीमान, विशिष्ट आकडेवारी याबाबत माहिती मिळेलच असे नाही.

७. साहित्यामध्ये समाजाचे प्रतिबिंब पडते असे कल्पून ही समीक्षा पद्धती वाटचाल करते. कलात्मक सत्य हे वास्तव सत्याहून वेगळे असते, ते प्रतीकात्मक असते याचा फारसा विचार ही समीक्षा पद्धती करत नाही.

८. लेखकाची लालित्यपूर्ण शैली, आकृतिबंध व कलात्मकता, भाषिक सौंदर्य, पात्रांची मानसिक आंदोलने इत्यादी घटकांचा विचार या समीक्षेमुळे शक्य होत नाही.

थोडक्यात एखाद्या साहित्यकृतीचे अर्थनिर्णयन व मूल्यमापन करण्यासाठी जी समीक्षा पद्धती उपयुक्त ठरेल तिचा वापर करणे आवश्यक आहे, याचे भान साहित्याच्या मीमांसकाला बाळगणे गरजेचे ठरते.

२.३.१३ मराठीतील समाजशास्त्रीय समीक्षा : स्थूल परिचय

ज्ञानकोशकार श्री.व्यं. केतकर यांनी लिहिलेल्या 'महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण' (१९२८) हा ग्रंथ म्हणजे मराठी समाजाच्या ग्रंथाभिरूचीचा शोध होय. त्यामुळे समाजशास्त्रीय समीक्षेची वाट रुंद करणारा ग्रंथ म्हणून त्याकडे पाहता येते. समाजशास्त्रीय भूमिकेतून जाणीवपूर्वक केलेले हे लेखन नाही. तरीही प्रत्यक्ष पुराव्यांच्या आधारे निष्कर्ष काढण्याची त्यांची पद्धती आणि साहित्याकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी ही समाजशास्त्रीय असल्याचे दिसते. 'कळ्यांचे निः श्वास' या कथासंग्रहाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेतही ही दृष्टी आढळते.

समाजशास्त्रीय समीक्षेचा मराठीतील पहिला ग्रंथ म्हणून दिगंबर पाध्ये यांनी ज्या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे, तो म्हणजे लालजी पेंडसे यांचा 'साहित्य आणि समाजजीवन' (१९३५) हा ग्रंथ होय. मार्क्सवादी तत्त्वांचा अवलंब करून त्यांनी साहित्याचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण केलेले आहे. वर्गसंघर्ष, सामाजिक जाणीव, वर्गजाणीव यासारख्या समाजशास्त्रीय संज्ञांचा वापर या पुस्तकात केलेला आहे. अशा प्रकारच्या संकल्पनांचा वापर करून स्वातंत्र्योत्तर काळात बा.र. सुंठणकर यांनी समाजशास्त्रीय समीक्षा लिहिलेली आहे. त्यांनी 'महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य' या ग्रंथात मध्ययुगीन महाराष्ट्राची समाजरचना, संत चळवळीशी असणारा संबंध, संतांनी केलेले कार्य आदीची चर्चा केलेली आहे. अर्थात साहित्याचा समाजाशी यांत्रिक संबंध जोडण्याच्या पद्धतीमुळे हा ग्रंथ वादग्रस्त ठरला.

'संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती' हा गं.बा. सरदार यांचा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. त्यात संत साहित्याची सखोल व समतोल मीमांसा आढळते. सरदारांच्यामुळे मराठी संत साहित्याच्या संदर्भातील समाजशास्त्रीय समीक्षा विकसित होत गेल्याचे निदर्शनास येते. ललित साहित्याच्या संदर्भात असा प्रयोग दि.के. बेडेकर आणि शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी केल्याचे दृष्टीस येते. 'नवी मळवाट' च्या पहिल्या आवृत्तीला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत मुक्तिबोध यांनी केलेली मांडणी समाजशास्त्रीय समीक्षेचा उत्तम नमुना आहे. तसेच दि.के. बेडेकर यांनी 'केशवसुतांची काव्यदृष्टी' मध्ये समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचा वापर करून साहित्याचे विवेचन केले आहे.

याशिवाय डॉ. मु.ग. पानसे यांचे 'यादवकालीन महाराष्ट्र', द.ग. गोडसे यांचे 'पोत', शक्तिसौष्ठव', रा.ग. जाधव यांचे 'साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ', अनिल सहस्रबुद्धे यांचे 'साहित्य आणि समाज' आदी ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. तसेच 'मराठी साहित्यातील स्पंदने' या ग्रंथाद्वारे गो.म. कुलकर्णी यांनी समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीची सांगोपांग ओळख करून दिली असून डॉ. रवींद्र ठाकूर यांचा 'मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा' हा ग्रंथही महत्त्वाचा मानला जातो. त्याचबरोबर हरिश्चंद्र थोरात, नागनाथ कोत्तापल्ले यांनीही मराठी समाजशास्त्रीय समीक्षेत मोलाचे योगदान दिल्याचे दिसून येते.

एकंदर मराठी साहित्य समीक्षेत समाजशास्त्रीय समीक्षेची चर्चा पुष्कळ होत असले तरी प्रत्यक्षात तिची समृद्ध परंपरा निर्माण होऊ शकली नाही असेच म्हणावे लागते.

आपली प्रगती तपासा

१) समाजशास्त्रीय समीक्षा पध्दतीची वैशिष्ट्य लिहा.

२.४ समारोप

सारांशरूपाने असे म्हणता येते की, समाजशास्त्रीय समीक्षा समाजरचनेला उपयोगी ठरणारे आणि साहित्य व्यवहाराला प्रेरक, पूरक किंवा मारक ठरणारे सर्वच समाजशास्त्रीय घटक विचारात घेते. साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय समीक्षेत येतो. लेखकाचा साहित्यकृतीतून व्यक्त होणारा दृष्टिकोण, व्यक्तिरेखा, घटना-प्रसंग, साहित्यप्रेरणा इत्यादींचा या समीक्षा पद्धतीत अभ्यास करता येतो. याशिवाय लेखकाची समग्र साहित्यनिर्मिती, साहित्यप्रकार, साहित्यप्रवाह, साहित्यासंदर्भातील तात्त्विक प्रश्न आणि वाङ्मयेतिहासाची मांडणी या समीक्षा पद्धतीद्वारे केली जाऊ शकते. समाजरचनेचे घटक आणि साहित्य संघटनेचे घटक यांचे अन्योन्य संबंध स्पष्ट करणे हेच समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचे मुख्य प्रयोजन आहे.

समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीमध्ये साहित्यकृतीला केंद्रस्थानी ठेवून साहित्यकृतीतील विविध घटकांचा समाजाच्या संदर्भात समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार केला जातो. येथे साहित्याचा एक साधन म्हणून उपयोग केला जातो. समाजातील घटनाप्रसंगांचे चित्र साहित्यात उमटते. व्यक्ती समाजाचाच घटक असल्याने समाजातील सुष्ट-दुष्ट प्रवृत्तींची दखल, सामाजिक परिवर्तने यांची दखल लेखक आपल्या साहित्यकृतीत घेतो. त्याचा आविष्कार साहित्यातून करतो. एकंदर समाजशास्त्रीय समीक्षेमुळे समाजाची जडणघडण, समाजाचा विकास व विकासाची दिशा याची जाणीव होण्यास मदत होते. साहित्याचा समाजमनावर होणारा परिणाम, साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण, समीक्षा मूल्ये, वाचकांची व वाङ्मय व्यवहाराची स्थितीगती या सर्वांचाच विचार समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीत करणे अपेक्षित असते.

२.५ संदर्भ ग्रंथ सूची

१. अवलोकन : मराठी समीक्षा आणि साहित्य, दिगंबर पाध्ये, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २०१२

२. भारतीय संस्कृती कोश, खंड ९ वा

३. महाराष्ट्र संस्कृती : घडण आणि विकास, ह. श्री. शेणोलीकर, प्र. न. देशपांडे, डायमंड पब्लिकेशन

४. मार्क्सवादी साहित्यविचार, शिरवाडकर के. र. - मार्क्सवादी साहित्यविचार

५. वाङ्मयीन संज्ञा - संकल्पना कोश, प्रभा गणोरकर व इतर, भटकळ फाउंडेशन

६. साहित्य आणि समाज, डॉ. सदा क-हाडे, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, १९९९

७. साहित्यविचार आणि समाजचिंतन, प्रा. शरच्चंद्र मुक्तिबोध

८. समाज आणि संस्कृती, दिगंबर पाध्ये, मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, १९९८

९. साहित्यसिद्धांत, अनु. डॉ. स.ग. मालसे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२

१०. पाश्चात्य साहित्यशास्त्र : सिद्धांत आणि संकल्पना, डॉ. सुरेश धायगुंडे, निर्मल प्रकाशन, पुणे, १९९०

११. यादव आनंद - साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया

१२. History of English Literature, 1863

१३. Marxisam and Literature, Raymond William, Oxford University Press, 1977

माहिती जालावरील संदर्भ

1. https://www.aksharnama.com

2. https://mr.m.wikipedia.org

3. https://en.m.wikipedia.org

4. https://dictionary.cambridge.org

२.६ नमुना प्रश्नसंच

अ) **दीर्घोत्तरी प्रश्न लिहा.**

१. साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा अन्योन्य संबंध स्पष्ट करा.

२. हिपोलिट तेनप्रणित समाजशास्त्रीय समीक्षेचे स्वरूप सांगा.

३. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीची वैशिष्ट्ये व घटक लिहा.

४. मराठीतील समाजशास्त्री समीक्षेची वाटचाल स्पष्ट करा.

ब) **टीपा लिहा**

१. तेनचा त्रिमिती सिद्धांत

२. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीची व्याप्ती

३. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीच्या मर्यादा

४. समाजशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचे प्रकार

क) **एका वाक्यात उत्तरे लिहा**

१. हॅरी जॉन्सनने समाजाची कोणती लक्षणे सांगितली आहेत ?

२. मानवी संस्कृतीची दोन अंगे कोणती ?

३. कोणत्या तत्त्वज्ञानाला 'मार्क्सवादी तत्त्वज्ञान' म्हटले जाते?

४. समाजशास्त्रीय समीक्षेत कोणते गृहीततत्त्व स्वीकारून साहित्याचे मूल्यमापन होते ?

❖❖❖

डॉ. सतीश कामत

भारतात अनेक महान समाज क्रांतिकारक, विचारवंत होऊन गेले आहेत. परंतु त्यांच्या अतुलनिय कार्याची दखल फारशी घेतली गेली नाही. प्रवाहाच्या विरूध्द जाऊन समाज बदलण्याचा प्रयत्न करणारे कितीतरी कर्मयोगी अजूनही अज्ञातवासात आहेत. त्यांचे परिवर्तनशिल विचार जगासमोर येणे आवश्यक आहे. नव्याने इतिहासाची पुनर्मांडणी करणाऱ्यांनी जाणीवपूर्वक त्यांच्या क्रांतिकारक कार्याची दखल घेणे आवश्यक आहे. पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी हे असेच एक महान व्यक्तिमत्त्व होय. 'दक्षिणेचे आंबेडकर' म्हणून परिचित असलेले पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी इतर प्रांतियांना मात्र फारसे ज्ञात नाहीत. त्यांच्या संघर्षमय जगण्याची, धगधगत्या विचारांची वाचकांना मराठीतून ओळख करून देणे, हा प्रस्तुत लेखनामागचा मुख्य उद्देश आहे. महामानव समजून घेताना... या पुस्तकमालेत पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी यांना स्थान देऊन निर्मिती प्रकाशन व धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्टने त्यांच्या कार्याला अनोखे अभिवादन केले आहे.

सामाजिक सहाय्यता निधी

फोन/गुगल पे नंबर
९८२२४७२१०९

DHAMMA BHAVAN
CHARITABLE TRUST
+91 99218 64129

9921864129@okbizaxis

Scan & Pay

धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर – ४१६००२
मो. ९८९०५५४३४०, ९८२२४७२१०९

चरित्र रु. ४०/-

ISBN : 978-93-82028-93-6

9 789382 028936

Nirmiti Prakashan

क्रांतीकारक विचारवंत

पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी

डॉ. सतीश कामत

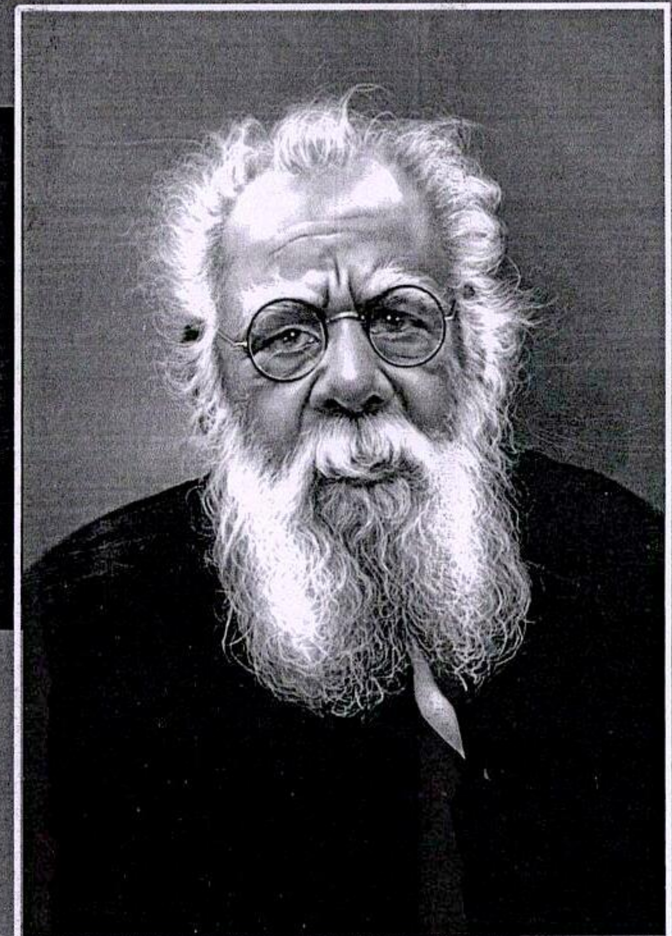

क्रांतिकारक विचारवंत
पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी

डॉ. सतीश कामत
३०५७, हवेली नगर, फोंडाघाट
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग
Email-satishkamat76@gmail.com
९४२२१३७२५२

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२
मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०
Email-anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १४ एप्रिल, २०२१
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

स्वागतमूल्य : रु. ४०/-

पेरियार ई. व्ही. रामास्वामी
यांच्या
विद्रोही विचारांना...

35

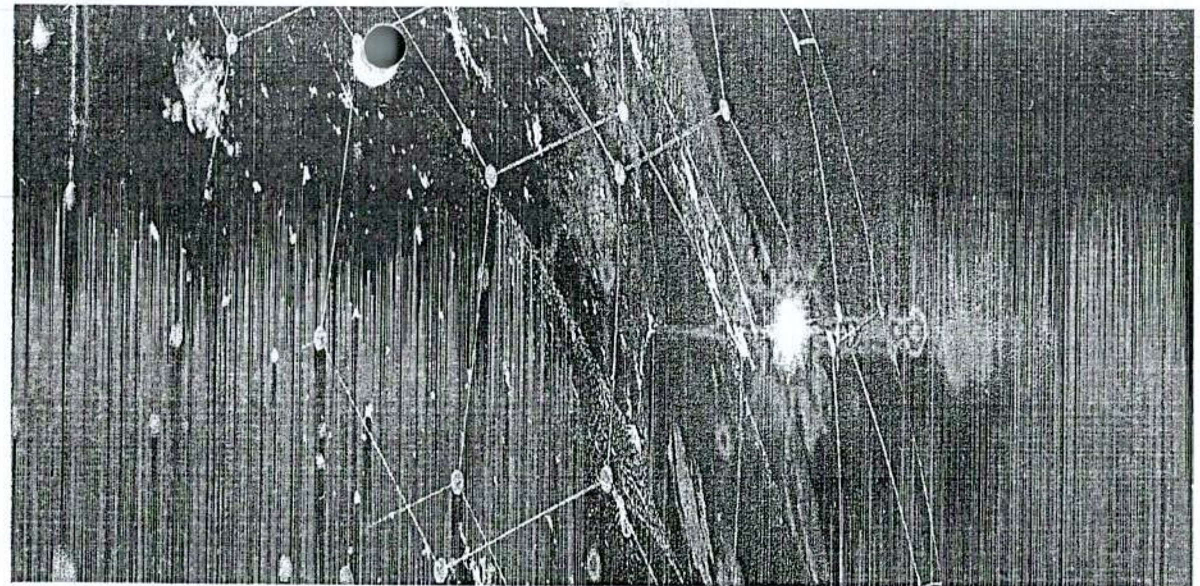

जनसंचार और तकनीकी हिंदी

विविध आयाम

प्रो० अनिल काळे

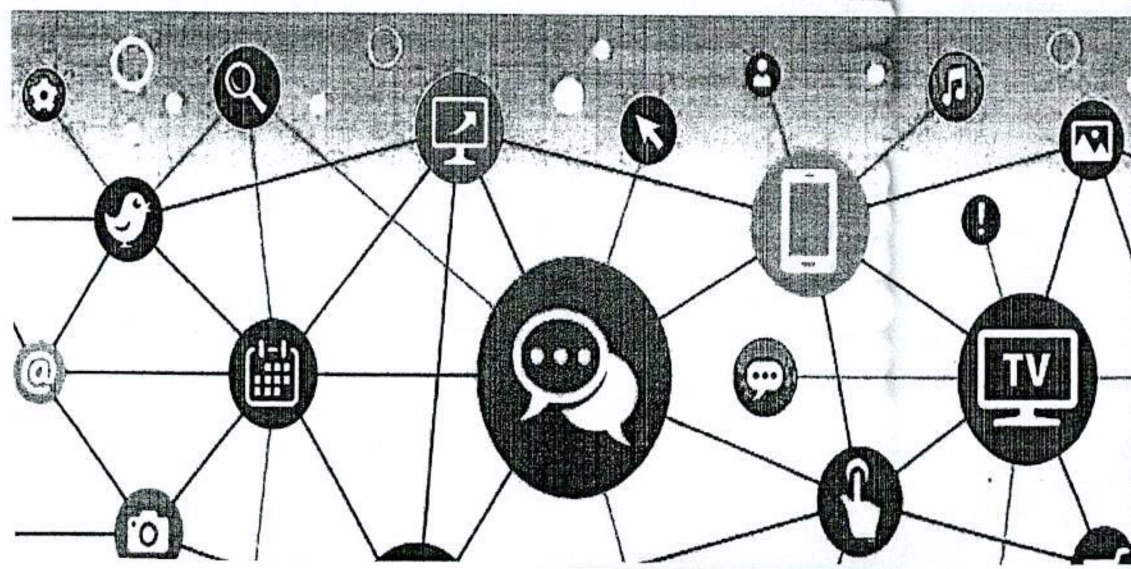

जनसंचार और तकनीकी हिंदी : विविध आयाम

संपादक
प्रोफेसर अनिल काळे

चिन्तन प्रकाशन
हंसपुरम् , कानपुर-208 021

ISBN : 978-93-85804-69-4

पुस्तक	:	जनसंचार और तकनीकी हिंदी : विविध आयाम
संपादक	:	प्रो० अनिल काळे
प्रकाशक	:	**चिन्तन प्रकाशन** 3ए/119, आवास विकास, हंसपुरम्, कानपुर – 208 021 chintanprakashan@gmail.com +91 9450 151 379, +91 8010826379, 72758 97527 www.chintanprakashan.com
संस्करण	:	प्रथम, 2021
©	:	संपादक
मूल्य	:	750.00
शब्द-सज्जा	:	वंशिका ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक	:	वंशिका डिजिटल प्रिन्टर्स, कानपुर

Jansanchar Aur Takniki Hindi : Vividh Aayam
Price : *Seven Hundred Fifty Only.*
Ed. by. *Prof. Anil Kale*

अनुक्रमणिका

1. जनसंचार एवं तकनीकी क्षेत्र में हिंदी की प्रयोगधर्मिता और उपादेयता — डॉ० अनिल काळे — 15

2. मुद्रित माध्यम और हिन्दी भाषा — डॉ० वंदना अग्निहोत्री — 22

3. भारत में हिंदी पत्रकारिता का योगदान — डॉ० जालिंदर इंगळे — 27

4. फीचर फिल्म लेखन के सामग्री संकलन स्रोत — डॉ० वाल्मीक दशरथ सुर्यवंशी — 31

5. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और हिंदी — डॉ० कैप्टन बाबासाहेब माने — 36

6. सिनेमा और हिंदी — डॉ० बी० टी० शेणकर — 42

7. हिंदी में पटकथा लेखन : समाजभाषावैज्ञानिक पहलू — डॉ० रणजीत भारती — 46

8. जनसंचार माध्यम और हिंदी — डॉ० जिभाऊ शा० मोरे — 52

9. इलेक्ट्रीक मीडिया और हिन्दी — डॉ० अनिता वेताळ/अंत्रे — 56

10. जनसंचार माध्यम का अर्थ, महत्व और उद्देश्य 59
डॉ० नगिंदर दत्त भारद्वाज
11. भूमंडलीकरण, मीडिया और हिन्दी भाषा 64
डॉ० सत्यजित कलिता
12. नवीन संचार माध्यम : प्रकृति, चरित्र एवं कार्यविधि 71
डॉ० रवीन्द्र सिंह
13. जनसंचार एवं इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के विविध आयाम-एक दृष्टि 82
डॉ० प्रीति आत्रेय
14. विज्ञापन में हिन्दी का वर्चस्व 86
डॉ० अनिता एस० कर्पूर
15. राजभाषा हिन्दी और मीडिया 90
डॉ० मो० मजीद मियाँ
16. कम्प्यूटर और मोबाइल की दुनिया में हिन्दी 98
डॉ० प्रीति आत्रेय
17. विज्ञापन और हिंदी 102
डॉ० विनोद श्रीराम जाधव
18. जनसंचार माध्यम और हिंदी 107
डॉ० दत्तात्रय वा० मोहिते
19. हिंदी और जनसंचार माध्यम 111
डॉ० शिवाजी उत्तम चवरे
20. दूरदर्शन और हिन्दी 116
डॉ० ऐनूर एस० शेख
21. वर्तमान समय और जनसंचार माध्यम 119
डॉ० विष्णु गोविन्दराव राठोड़
22. हिंदी भाषा एवं मीडिया 124
प्रा० कैलाश के० बच्छाव
23. पत्रकारिता के विविध आयाम 128
डॉ० मंजु पुरुषोत्तमदास तरड़ेजा
24. सूचना और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में हिंदी 133
डॉ० रिना रमेश सुरडकर
25. संचार माध्यम और भाषिक कौशल का पाठ्यक्रम में स्थान 136
डॉ० दत्तात्रय प्रभाकर डुंबरे
26. सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी 141
डॉ० संतोष रायबोले
27. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और हिंदी 146
डॉ० संजय म० महेर
28. जनसंचार माध्यम और हिंदी 150
प्रा० दशरथ काशीनाथ खेमनर
29. पत्रकारिता का बदलता स्वरूप 154
डॉ० ईश्वर पवार
30. हिन्दी अध्यापन में तकनीकी की उपयोगिता 158
डॉ० शेख मोहम्मद शाकिर
31. साहित्य और फिल्मांकन 161
डॉ० प्रमोद पडवळ
32. विज्ञापनों में हिंदी भाषा का सशक्त योगदान 168
श्रीमती कांचन शेंदुर्णीकर

33. जनसंचार के माध्यम : विज्ञापन और हिंदी — 173

डॉ० योगेश विट्ठल दाणे

34. फिल्म और हिन्दी — 181

सुरेखा मंगलगी (केरूर)

35. हिंदी का रोजगारोन्मुख परिदृश्य — 184

डॉ० भाऊसाहेब न० नवले

36. मानक हिन्दी वर्तनी का विकासशील संगणकीय परिदृश्य — 189

डॉ० सातापा लहू चव्हाण

37. हिंदी के विकास में टेलीविजन का योगदान — 195

प्रा० तुपे सरला सूर्यभान

38. जनसंचार माध्यम में हिंदी : रोजगार के अवसर — 200

डॉ० शरद भा० कोलते

39. विज्ञापन क्षेत्र और हिंदी — 204

डॉ० बेबी कोलते

40. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और हिंदी साहित्य — 208

डॉ० समीर गुलाब सैय्यद

41. पटकथा — 212

प्रा० सुरेखा मंगलगी (केरुर)

42. प्रिंट मीडिया और तकनीकी विकास — 216

डॉ० जी० शान्ति

43. हिंदी सिनेमा में पटकथा लेखन का महत्व — 223

डॉ० अल्पेश एच० गामीत

44. इंटरनेट वेबसाइट और हिंदी — 228

डॉ० बाबासाहेब गव्हाणे

45. जन संचार स्वरूप, उद्‌भव और विकास — 232

श्री अमर चिखले

46. ऐतिहासिक व्यक्तियों का भारतीय सिनेमा पर प्रभाव — 237

डॉ० रेखा कुमारी

47. जनसंचार एवं तकनीकी के क्षेत्र में हिंदी की उपादेयता — 242

डॉ० सिद्धेश्वर गायकवाड

48. संचार माध्यामों की हिंदी भाषा एक अवलोकन — 246

मुकुंदा निवृत्ती ठोंबरे

49. विज्ञापन क्षेत्र और हिंदी — 250

कु० छाया रत्नाकर पांढरकर

26

सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी

रोजमर्रा की हिंदी वर्तमान में ग्लोबल बनती जा रही है। सूचना प्रौद्योगिकी के रूप में उसकी सार्थकता सिद्ध हो चुकी है। भाषा के रूप में तो उसने पहले ही विश्व को अपने आगोश में लिया है अब नए–नए प्रयोग से वह सूचना प्रौद्योगिकी को नया रूप देने में लगी है। इंटरनेट और मोबाइल के बढ़ते प्रयोग और उपयोग के चलते हिंदी आधुनिक जनसंचार की मुख्य भाषा भी बनी है।

गूगल में भी हिंदी का महत्व दिनों– दिन बढता जा रहा है। गूगल खोज की भाषा हिंदी बनती जा रही है। प्रौद्योगिकी विकास में हिंदी की अहम भूमिका दिखाई दे रही है। क्षेत्रीय भाषाओं का बोलबाला भी गूगल के क्षेत्र में हो रहा है। विज्ञान वैश्विक है पर वह अगर हमारी मातृभाषा में मिलता है तो अधिक सहजता से हम उसके रेशे–रेशे को समझ सकते हैं। इसलिए प्रौद्योगिकी की यह अवधरणा स्पष्ट हो गई है कि अधिक से अधिक लोगों को अगर जोड़ना है तो इसमें भाषाई विविधता का होना जरूरी है।

हिंदी और भारतीय अन्य भाषाओं को माइक्रोसॉफ्ट का सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी में समाहित और स्थापित करना प्रांसगिक है। ओ. सी. आर. (O-C-R) ऑप्टिकल करेक्टर रिकोग्निशन (Optical character Recognition) इस तकनीक के द्वारा किसी इमेज के टेक्स्ट को अपने अनुकूल बनाया जा सकता है और डिजिटलाइजेशन का यह मुख्य आधार है। यह ओ. सी. आर. का अन्वेषक जर्मन है। अब यह कई क्षेत्रीय भाषाओं में भी विकसित किया गया है। हिंदी की संपादन युक्त छवि के निर्माण और संपादन में ओ. सी. आर. का बहुत बड़ा योगदान है। किसी भी जानकारी को संपादन योग्य बनाया जा सकता है। हिंदी सूचनाओं का उपयोग वैज्ञानिक तरीके से करना इसका मुख्य लक्ष्य है।

अंग्रेजी शब्द Information का हिंदी रूपांतरण 'सूचना' का अर्थ है अवगत या सूचित करना और Technology का हिंदी करण 'प्रौद्योगिकी' का मतलब है चीजों या कार्यों के बनाने अथवा करने के तरीके जो सभी पदार्थों के साथ होने वाली सभी प्रक्रियाओं का द्योतक है। अतः प्रौद्योगिकी ज्ञान की एक ऐसी शाखा है, जिसका सरोकार यांत्रिकीय कला अथवा प्रयोजनपरक विज्ञान अथवा इन दोनों

के समन्वित रूप से हैं। वह उद्योग विज्ञान और अभियांत्रिकता का समन्वित रूप है। इसके द्वारा ज्ञान हो व्यवस्थित उपयोग में लाया जा सकता है। सूचना के आदान– प्रदान में तेजी, विकास और वृद्धि का इसे आधार बनाया जा रहा है। मनुष्य जीवन का प्रत्येक अंश सूचना प्रौद्योगिक के दायरे में आ गया है। जिसमें ग्राम प्रौद्योगिकी, जैव प्रौद्योगिकी और सूचना प्रौद्योगिकी आदि का समावेश किया गया है। इसके अंतर्गत वे सब उपकरण एवं पद्धतियाँ सम्मिलित है, जो सूचना के संचालन में काम आते हैं।

हिंदी के सूचना का संचार अथवा आदान–प्रदान तेज गति से, दूर दराज में विभिन्न साधनों और संसाधनों के माध्यम से किया जाता है। जो हिंदी के वैश्विक परिदृश्य को गति देते हैं। हिंदी को सही सूचना, सही समय पर और जरूरत के अनुसार व्यापार, अनुसंधान एवं उद्योग जगत में नई आवश्यकताओं की पूर्ति करती है। समाज की प्रगति और गतिशीलता का हिंदी का प्रौद्योगिकी प्रारूप आधार बना है। सूचना में व्यक्ति भिन्नता के अनुसार सूचना‌देना सूचना प्रौद्योगिकी के द्वारा ही संभव है। गूगल ड्राईव में अपलोड फाईल को डॉक्स में खोलकर संपादन योग्य सामग्री में परिवर्तित किया जाता है। हिंदी की किसी भी पुस्तक को स्कैनर के माध्यम से स्कैन करके ग्राफिक्स सॉफ्टवेयर प्रारूप में फाईल संरक्षित करके आप अनुकूल परिणाम पा सकते हैं। गूगल ड्राईव दस्तावेज की भाषा का स्वयं परिचायक है। दस्तावेजों की सही डिजाईन और उसके आकार, स्थान आदि का ध्यान रखना अनिवार्यतः होता है।

हिंदी के लिए मंगल फॉन्ट उपयुक्त है। स्पष्टता और पढ़ सकने वाली सामग्री को सरलता से संपादन योग्य बनाया जा सकता है। सूचना प्रौद्योगिकी में हिंदी की सूचना, डाटा और ज्ञान महत्वपूर्ण घटक हैं। वैश्वीकरण के दौर में उद्योग जगत की मुनाफाखोरी वाली वृत्ति को बढ़ावा देने हेतु सूचना के आदान–प्रदान की आवश्यकता अधिक महसूस होने लगी है। जनसंचार क्रांति के कारण डिजिटल मीडिया ने दुनिया का स्वरूप बदला है। रेडियो, टेलीविजन, समाचार पत्र, फिल्म, प्रोजेक्टर, सी. डी., डी. वी. डी. आदि के रूप में हमें दृश्य, श्रव्य, वीडियो, एनिमेशन और अनुरूपण के माध्यमों द्वारा किसी भी सूचना का प्रसार आसानी एवं तेजी से किया जाने लगा। साल के तीन सौ पैंसठ दिन चौबीसों घंटे हम समाचार और अपने मनपसंद कार्यक्रमों का लुप्त उठा सकते हैं।

अंग्रेजी का ही बोलबाला आज के समय में दुनिया में चलना असंभव है उसे हिंदी–चीनी–स्पेनिश भाषा का आधार लेना जरूरी हो गया है। कहना न होगा की आज सारे सयंत्रों में हिंदी के निर्माणन और प्रचलित और उपयोग के लिए दबाव बढ़ता जा रहा है वह माँग का नतीजा है। सूचना प्रौद्योगिकी में कौन सी भाषा का प्रयोग अधिक हो यह अगर सवाल खड़ा होता है तो जाहिर सी बात है जिस भाषा में लोग समझ की संख्या का अनुपात अधिक हो तो वह स्थान

हिंदी के हिस्से आयेगा। विश्व में बोलनेवालों की संख्या के अनुपात में तो हिंदी प्रथम/द्वितीय/तृतीय स्थान पर मानी जाती है, तो जो सूचना प्रौद्योगिकी है उसमें भी संख्या के आधार पर उसे स्थान मिलेगा।

सूचना और ज्ञान से मानव समाज में परिवर्तन और मानव मस्तिष्क को बनाने की पहल की जा रही है। आज के आधुनिक समाज में सूचना, उन्नति और विकास के साथ बहुत गहराई के साथ जुड़ी हुई है। इसकी छाप हमें अर्थ, राजनीति, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक और औद्योगिक क्षेत्र पर दिखाई दे रही है। असल में ये सभी अवधारणाएँ मानव मस्तिष्क की उपज है। जिससे मनुष्य का जीवन खुशहाल और चुनौती मुक्त हो सकें। मनुष्य के सभी सम्पदाओं में बौद्धिक संपदा बहुमूल्य मानवीय पूँजी है। सूचना प्रौद्योगिकी मनुष्य के श्रम को कम करता है। उदाहरण मशीन–द्वारा कितना उत्पादन हुआ, कितना माल बाजार पहुँचा, क्या कीमत पर बेचा गया, माँग क्या है, स्पर्धा किससे है, बिलों का भुगतान मुनाफा–घाटा आदि का सिलसिलेवार विवरण–डाटा वह पेश करता है। अर्थपूर्ण और महत्वपूर्ण घटनाओं कार्यकलापों को दर्ज और अंकित करके उसका अभिलेखन (रिकार्ड) करता है।

सूचना प्रौद्योगिकी परिचलन में हिंदी को उद्‌देश्य पूर्ण और अर्थपूर्णता प्रदान की जा रही है। साथ ही सामाजिक संम्प्रेषण की भूमिका का निर्वहन किया जा रहा है। भाषा इसे अपना दायित्व समझती है। समाज की आवश्यकता और आकांक्षा की पूर्ति की चुनौती हिंदी के सामने है। हिंदी श्रोता और दर्शक कि मनोभूमिका पर पड़ने वाले प्रभाव के लिए अपनी जवाबदेही को स्वीकार करती है। उद्‌देश्य का समाजीकरण और सामान्यीकरण यहाँ लक्ष्य है। विश्व संरचना और भौतिक वस्तुओं की साधर्म्यता यहाँ महत्वपूर्ण है। संसार की संरचना के प्रत्येक बोध के आधार पर निर्मित ज्ञान का अभिलेखन करता है। अर्थगत अंतवस्तु को सूचना के रूप में स्वीकार किया जाता है।

अगर मनुष्य जीवित रहने के लिए भोजन करता है तो दुनिया के साथ जुड़ने के लिए उसे दुनिया को जानना और समझना जरूरी है। इसकी आपूर्ति वह मेलमिलाप और आधुनिक संसाधनों के माध्यम से करता है। सूचना प्रौद्योगिकी ने इन्सान का यह काम आसान बनाया है। यह सूचनाएँ मनुष्य को नवीनतम ज्ञान से जोड़ती और तरो–ताजा रखती हैं। पाठक और दर्शक के विचारों में ताजगी चिन्तन में विस्तृतता और दृष्टिकोण में परिपक्वता तथा तार्किकता प्रदान की जाती है। समाज–सुधार, न्यायदान की भूमिका, प्रशासन और सरकार की पक्षधरता और आलोचना, कानून व्यवस्था की निपक्षता आदि संचार माध्यम से संचलित होते हैं। नौकरी खोजनेवालों के लिए सूचना प्रौद्योगिकी वरदान साबित होती है। देश और दुनिया के विज्ञापनों पर वह गौर कर सकते हैं। कहना न होगा की हिंदी भाषा का यह पहलू भाषा के रोजगारपरकता को बढ़ावा देता है। असल

में सूचना प्रौद्यागिकी का लक्ष्य ही आम–आदमी का हितैशी बनना है।

ढेरों सवालों के जवाब प्रौद्योगिक के पास हैं। मीडिया चाहे वैश्विक हो या लोकल आज के सवाल ही उसके कल की भाषा तय करेंगे और मीडिया के समकालीन सवाल बाजार–केन्द्रित और बाजार द्वारा? संचालित अर्थव्यवस्था से जुड़े हैं। आज भाषा का सवाल अहम् बना है। क्योंकि भाषा ही मनुष्य के सम्पूर्ण परम्परा और भावनाओं का परिचायक और नियंता होती है। भाषा का सवाल सर्वोच्च है। उद्योग जगत के लिए सूचना–प्रौद्योगिकी लाभ कमाने का माध्यम बना हो पर लाभ तो हिंदी का ही हो रहा है। वह भाषा दिन–ब–दिन समृद्ध होती जा रही है। युवा वर्ग हिंदी के प्रयोग में दिलचस्पी दिखा रहा है। गूगल, याहू, एम. एस. एन. आदि बहुराष्ट्रीय कंपनियों ने हिंदी के आबादी और महत्व को समझा है। भारत को अगर बाजारू उपनिवेश बनाना है तो हिंदी का लोहा मानना ही पड़ेगा।

औपनिवेशिक मानसिकता ने हिंदी के वैश्वीकरण की प्रक्रिया को मजबूती प्रदान की है। एरिक श्मिट गूगल के मुख्य कार्यकारी अधिकारी ने कहा था की भारत आनेवाले पाँच से दस साल के भीतर दुनिया का सबसे बड़ा इंटरनेट बाजार बन जायेगा और इंटरनेट पर दुनिया के तीन भाषाओं का प्रभाव रहेगा हिंदी, मंदारिन और अंग्रेजी। आज भारत का मनुष्य किसी न किसी बहाने इंटरनेट का हिस्सा बना है। दिनों– दिन उपयोगकर्ताओं की संख्या में इजाफा हो रहा है। इनमें से कई लोग हिंदी भाषा का प्रयोग करते हैं। हिंदी आज आधारभूत आवश्यकता बन गई है। सूचना प्रौद्योगिकी उसे विकसित कर रही है। देवनागरी लिपि अपनी ध्वन्यात्मकता के कारण कंप्यूटर और विज्ञान के लिए अपेक्षाकृत अधिक अनुकुल है।

हिंदी के छोटे, सरल और आसानी से पढ़े जा सकनेवाले शब्दों के साथ पैराग्राफ भी छोटे होने के कारण सहजता से उसे समझा जा सकता है। हिंदी के कंप्यूटरी विकास में यूनिकोड का महत्व है। यूनिकोड में डाटा खराब होने की आशंका नही होती। यह यूनिवर्सल कोड का संक्षिप्त रूप है। यह ऐसा प्रोग्राम है जिसका प्रयोग किरी भी सॉफ्टवेयर में या किसी भी भाषा में किया जा सकता है। आज यूनिकोड का प्रयोग विश्व के सभी कंप्यूटरों पर किया जा रहा है। यूनिकोड में टाइप किए गए पाठ या सामग्री को कहीं भी ले जाने पर उसका स्वरूप नहीं बदलता उसे पूरी दुनिया में कही भी पढ़ा जा सकता है। विश्व की ज्यादातर भाषाओं में बदला जा सकता है। इसके कारण कंप्यूटर को नई दिशा और टाइप ही आधार मिला है।

सूचना प्रौद्योगिकी इसी कंप्यूटर और फॉन्ट की अगली कड़ी के रूप में स्थापित हो चुकी है। इसके कारण हिंदी स्पष्ट स्वच्छ पढ़ सकनेवाली सरलता से संपादन योग्य बनी है। स्कैन की हुई फाइलें अपलोड की जा सकती हैं। फाईल खोलना, शब्द क्लीक करना, छवि को दस्तावेजों में परिवर्तित करना सहज संभव

हो गया है। पठनियता में अगर कोई गड़बड़ी हो जाए तो उसमें संशोधन की सम्भावनाएँ हैं। जिसे प्रिंट व वेब मीडिया के लिए तैयार किया जाता है। कविता की अपेक्षा गूगल ओ. सी. आर. गद्य सरलता का परिचारक है। यह काम पुस्तकालयों और प्रकाशनों के लिए नई उपलब्धि है।

सूचना प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में वाणी से लेखन मील का पत्थर साबित होता है। आप धाराप्रवाह लौ में बोलते जाइये और टाइप होता जायेगा। न कष्ट प्रद लिखना है न कागज और कलम का आधार लेना है। और सुरक्षा संरक्षण और गलती मुक्त डाटा आपके सामने प्रस्तुत होता है। अंग्रेजी में यह विकसित है हिंदी में थोड़ी सी मेहतन और लगन के साथ भविष्य में हो सकता है। हिंदी टंकन के लिए हम गूगल डॉक्स का उपयोग कर सकते हैं। गूगल में जाकर हिंदी भाषा का चयन करें। फिर वाणी लेखन टाईप करे, और आप बोलते जाईये व्याकरणिक लेखन के अनुसार टाइप होता ज़ायेगा कहाँ प्रश्नचिह्न, कामा, पैराग्राफ, फुलस्टॉप आदि टाइप होता जायेगा।

श्रुतलेखन की आसानी के लिए भारत सरकार ने श्रुतलेखन– राजभाषा नामक सॉफ्टवेयर सी. डैक द्वारा आय.बी.एम. के सहयोग से विकसित किया गया है। यह सॉफ्टवेयर नेत्रहीन, विकलांग के लिए हितकारी है। लिखित दस्तावेज को ध्वनियुक्त दस्तावेज में परिवर्तित करना इसका गुण है। अनुवाद के लिए यह काम कर रहा है। भारत सरकार ने प्रवाचक राजभाषा नामक एक सॉफ्टवेयर विकसित किया है जो निःशुल्क उपलब्ध है।

संदर्भ

1. डॉ० हरिमोहन–सूचना प्रौद्योगिकी और जनमाध्यम
2. मिश्र विनोदकुमार (प्रधान संपादक)– विश्व हिंदी पत्रिका

डॉ० संतोष रायबोले
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
फोंडाघाट ता० कणकवली
जि० सिंधुदुर्ग–416601(महा०)
चलभाष– 9420741520
E. mail– santosh-raibole@gmail.com

2021-22

साहित्य सम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत

अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

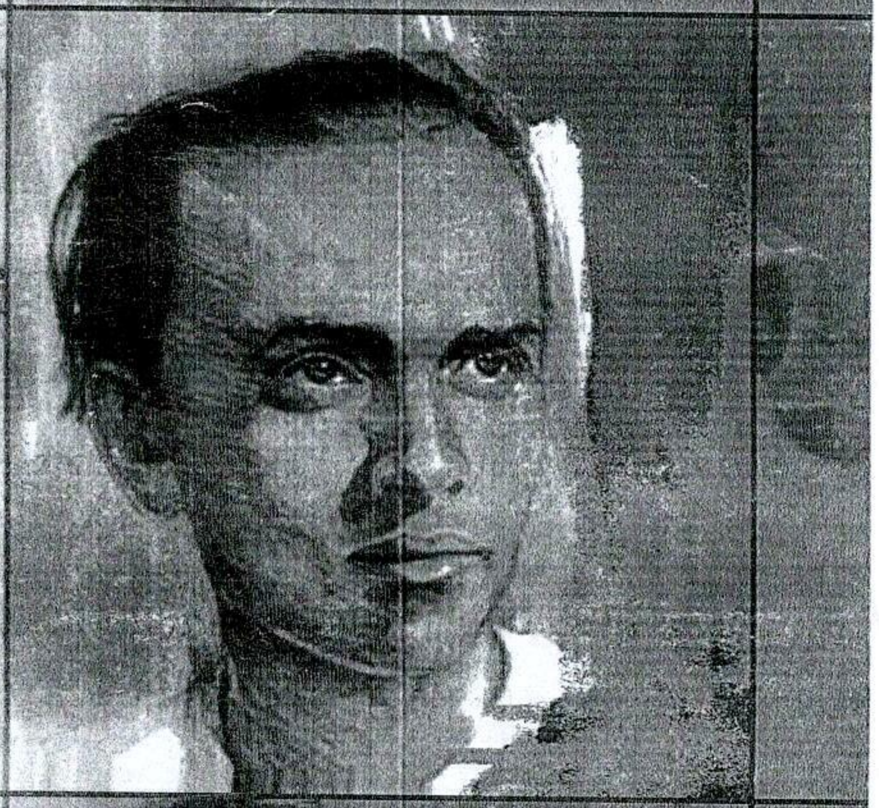

डॉ. सतीश कामत

डॉ. राज ताडेराव

अब्राहमबापू आवळे

डॉ. कपिल राजहंस

भारतीय साहित्यात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अनन्यसाधारण अशाप्रकारचे महत्त्वाचे स्थान आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी इ. स. १९४१-४२ पासून साहित्य लेखनास प्रारंभ केला. या प्रवासात त्यांनी जवळपास नव्वद पुस्तके लिहिली, त्यात १४ लोकनाट्य, १५ पोवाडे, १३ गीत पुस्तिका, १ नाटक, १ प्रवास वर्णन, १३ कथासंग्रह, ७ चित्रपट कथा आणि ३२ कादंबऱ्या एवढी प्रचंड प्रमाणात साहित्य निर्मिती केली. त्यांच्या साहित्यकृतीच्या एकापासून सतरा पर्यंत आवृत्त्या निघाल्या. अनेक पारितोषिके मिळाली. त्यांच्या लेखनावर अनेक चित्रपट निघाले. त्यांची पुस्तके विद्यापीठात अभ्यास करण्यासाठी निवडली जात आहेत. त्यांचे साहित्य पीएचडीच्या संशोधनाचा विषय ठरत आहे. भारतातील व जगातील २७ भाषांमध्ये त्यांचे साहित्य भाषांतरित झालेले आहे. आजही वाचनालयात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अग्रक्रमाने मागणी असते.

साहित्य सम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त त्यांच्या साहित्य व कार्यावर आज मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन होत आहे. त्याचाच एक महत्त्वाचा भाग म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांच्या अनेक पैलूंना ग्रंथात मांडण्याच्या आणि सर्वव्यापी दस्तऐवज वाचकांना उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे हा ग्रंथ संपादित करीत आहोत.

रु. १२००/-

ग्रंथ हवा असल्यास...
फोन/गुगल पे नंबर
९८२२४७२१०९

NIRMITI PRAKASHAN

निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८९०५५४३५०, ९८२२४७२१०९

ISBN : 978-93-87322-93-6
9789387322936

सदरील संपादित ग्रंथात व्यक्त झालेल्या विचार व मजकुराशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतील असे नाही.

साहित्यसम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहिमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ
संपादक
डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेराव
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस
Sahityasamrat Anna Bhau
Sanpadak
Dr. Satish Kamat / Dr. Raj Taderao
Abraham Aavale / Dr. Kapil Rajhans

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०
Email : anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर प्रिंटींग प्रेस, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

किंमत : रु. १२००/-

साहित्यसम्राट
अण्णा भाऊ साठे
यांच्या
क्रांतिकारी
लेखनीला...

GEOGRAPHY OF RESOURCES

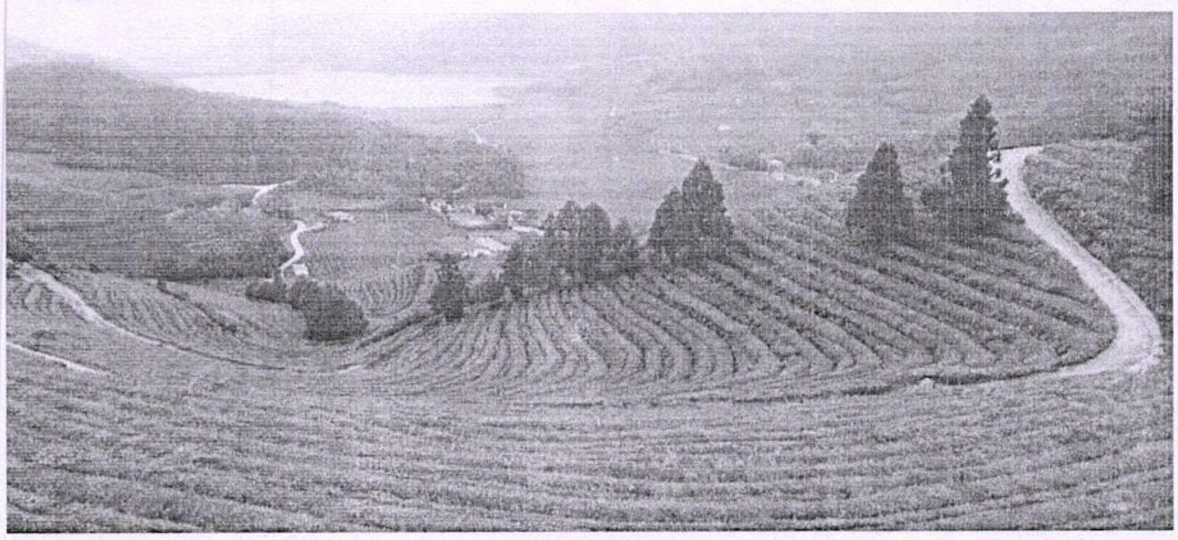

Dr. Moushumi Datta Dr. Shivram Thakur Dr.Rajaram Patil

UNICORN

University of Mumbai BA Part III, Semester V, Geography Paper No.VIII Geography of Resources, written as per the newly changed syllabus, as well as reference books, for various classes of other Universities in Maharashtra.

Geography of Resources

Dr. Moushumi Dutta
Associate Professor, Dept. of Geography
N. K. College, Malad, Mumbai

Dr. Shivram Thakur
HOD Dept. of Geography
S. P. K. College, Sawantwadi
Dist :Sindhudurg

Dr. Rajaram Patil
HOD Dept. of Geography
A & C. College, Phondaghat
Dist : Sindhudurg

UNICORN PUBLICATION PVT.LTD.
SATARA- 415001

Geography of Resources

Dr. Moushumi Dutta
Dr. Shivram Thakur
Dr. Rajaram Patil

1st Edition
14th January, 2021

©All rights reserved.
Price : 150/-

Cover Page Design - Dr. Rajaram Patil

Publisher: Mrs. Vidya V. Pawar
Unicorn Publication Pvt.Ltd. Satara

ISBN -978-81-931266-6-0

About Author

Prof. (Dr.) Moushumi Datta - Present Position: Professor – Geography & Vice Principal at Nagindas Khandwala College, Autonomous – Mumbai. She has 26 years, Teaching Experience. Published 85 papers - ISSN 43, ISBN 42 and Co- Edited 08 books and Authored 1 reference book for Geography and 09 textbooks . Research Pursuits: 2- PhDs (Geography & Management). 1- Minor Research Project (Sponsored: UGC) 1- Major Research Project (Sponsored: ICSSR) 1.Industry Consultancy Project 2 Minor Research Project (Sponsored: University of Mumbai), 1- Interdisciplinary Project (Sponsored – Maharashtra State. Commission for Women). International Pursuits: Presented paper in Middlesex University, UK-2008, Pennsylvania University, USA-2010, Princeton University, USA-2011, Philadelphia and George Washington University-Washington DC-2011, Bangkok University-2012, Delaware University, USA-2013, Part of the Panel selected by NK College to visited King's College-New York, Elizabeth Town College, Florida University in Orlando, USA-2013, USA and Canada for finalization of MoU, 2017. Organizer: Organized more than 20 Conferences/ Workshops at National, International and State level. Awards: 1. "Best Ensemble Faculty Award" – 2012 by EET. 2. "Best Researcher Award", 2013 by EET 3. "Award for Contribution in Research" 2013 by Indus Foundation, USA.

Presently, Dr. Shivram Thakur is working as a HOD in Geography at S.P.K.Mahavidyalay, Sawantwadi, Dist : Sindhudurg, MS and having 35 years of Teaching Experience. He is BOS Chairman in Geography at Uni. of Mumbai. 04 Students are doing Ph.D. under his guidance at Uni. of Mumbai, and 02 students awarded. He is founder President of Konkan Geographers Association of India and Associate Editor of THE KONKAN GEOGRAPHER Interdisciplinary National Level Peer Reviewed Journal. He has submitted 02 Minor Research Projects (MRP) sanctioned by Uni. of Mumbai. He authored 45 ISBN Text Books and Reference Books of geography, Environment, Disaster Management etc. He attended more than 70 National, International Conferences, Seminars, Workshop and Symposiums and presented research papers. Published 45 Research Papers in National and International reputed Journals. He conducted and organized 15 International, National and University Level Conferences, Seminars, Workshops, also Chaired as a Chairperson, Resource Person, Reporter

Presently, Dr. Rajaram Patil is working as a HOD in Geography at Arts & Commerce College, Phondaghat Dist : Sindhudurg, MS and having 23 years of Teaching Experience. He worked as a Member of BOS in Geography, at Uni. of Mumbai from, 2010 to 2015. 04 Students are doing Ph.D. under his guidance at Uni. of Mumbai, and 01 students awarded. He is founder Secretary of Konkan Geographers Association of India and Chief Editor of THE KONKAN GEOGRAPHER Interdisciplinary National Level Peer Reviewed Journal. He has submitted 02 Minor Research Projects (MRP) sanctioned by Uni. of Mumbai. He authored 40 ISBN Text Books and Reference Books of geography, Environment, Disaster Management etc. He attended more than 60 National, International Conferences, Seminars, Workshop and Symposiums and presented research papers. Published 37 Research Papers in National and International reputed Journals. He conducted and organized 18 International, National and University Level Conferences, Seminars, Workshops, also Chaired as a Chairperson, Resource Person

ISBN 978-81-931266-6-0

9 788193 126660

UNICORN

Unicorn Publication Pvt. Ltd. Satara

लेखक परिचय

डॉ. राजाराम पाटील
भूगोल विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, फोंडाघाट,
जि: सिंधुदुर्ग

डॉ.शिवराम ठाकूर
भूगोल विभाग प्रमुख
श्री पंचम खेमराज
महाविद्यालय, सावंतवाडी
जि:सिंधुदुर्ग

डॉ. रामचंद्र काटकर
भूगोल विभाग प्रमुख
स. का. पाटील सिंधुदुर्ग
महाविद्यालय
मालवण, जि: सिंधुदुर्ग

डॉ. हेमंत पेडणेकर
माजी उप प्राचार्य
भूगोल विभाग प्रमुख,
किर्ती महाविद्यालय,
दादर, मुंबई

डॉ. संभाजी पाटील
भूगोल विभाग प्रमुख
कणकवली कॉलेज्
कणकवली,
जि: सिंधुदुर्ग

प्रा. हनमंतराव यादव
भूगोल विभाग प्रमुख
संत राऊळ महाराज
महाविद्यालय, कुडाळ
जि: सिंधुदुर्ग

प्रा. विजय रासम
ज्युनियर कॉलेज ऑफ
आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स
+ 2 होकेशनल फोंडाघाट,
जि: सिंधुदुर्ग

डॉ. सुमेधा धुरी
उप प्राचार्य
आरपीडी जुनियर कॉलेज्
व जे बी नाईक
महाविद्यालय, सावंतवाडी

ISBN 978-81-931266-4-6
9 788193 126646

UNICORN
Unicom Publication Pvt. Ltd. Satara

दक्षिण पूर्व आशियाचा पर्यटन भूगोल
(सफर आशियाची)

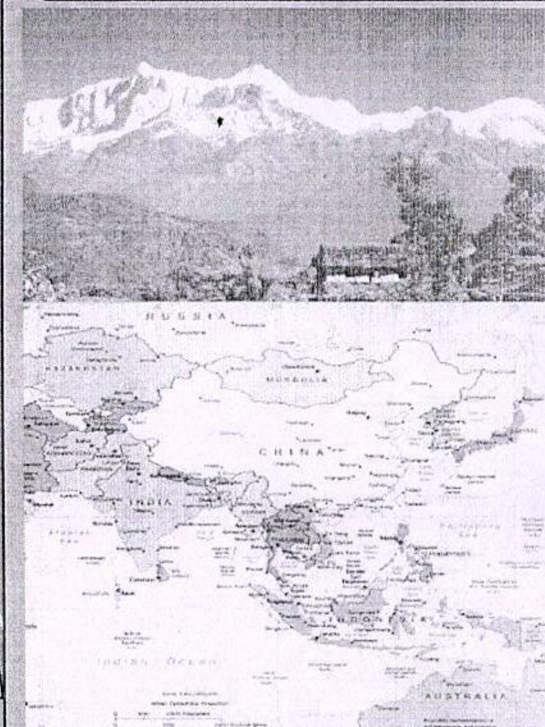

प्रा. डॉ. राजाराम पाटील, प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर
प्रा. डॉ. हेमंत पेडणेकर, प्रा. डॉ. रामचंद्र काटकर
प्रा. डॉ. संभाजी पाटील, प्रा. हनमंतराव यादव
प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी, प्रा. विजय रासम

UNICORN

दक्षिण पूर्व आशियाचा पर्यटन भूगोल

(सफर आशियाची)

संपादक

प्रा. डॉ. राजाराम पाटील

प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर

पहिली आवृत्ती -
22/03/2021

© सर्व हक्क सुरक्षित

Price : 200/-

मुखपृष्ठ सजावट - प्रा. डॉ. राजाराम पाटील

प्रकाशक- सौ. विद्या विनोद पवार
युनिकॉर्न पब्लिकेशन प्रा. लि. सातारा

ISBN 978-81-931266-4-6

दक्षिण पूर्व आशियाचा पर्यटन भूगोल
(सफर आशियाची)

लेखक

प्रा. डॉ. राजाराम पाटील
भूगोल विभाग प्रमुख
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
फोंडाघाट ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर
भूगोल विभाग प्रमुख
श्री पंचम खेमराज महाविद्यालय
सावंतवाडी, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. रामचंद्र काटकर
भूगोल विभाग प्रमुख
स. का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय
मालवण, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. हेमंत पेडणेकर
माजी उपप्राचार्य,
भूगोल विभाग प्रमुख,
किर्ती महाविद्यालय, दादर, मुंबई.

प्रा. डॉ. संभाजी पाटील
भूगोल विभाग प्रमुख
कणकवली कॉलेज कणकवली,
जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. हनमंतराव यादव
भूगोल विभाग प्रमुख
संत राऊळ महाराज महाविद्यालय
कुडाळ, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. विजय रासम
वाणिज्य विभाग, ज्युनिअर कॉलेज ऑफ
आर्ट्स कॉमर्स सायन्स +2 होकेशनल
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी
उपप्राचार्य आर.पी. डी.
ज्युनिअर कॉलेज व जे. बी. नाईक
महाविद्यालय सावंतवाडी, जि: सिंधुदुर्ग

UNICORN

युनिकॉर्न पब्लिकेशन प्रा. लि. सातारा

Our Outstanding Publications for

S.Y. Arts Semester - III & IV

PUBLIC FINANCE
Sunny, Dubey, Pawar

MACRO ECONOMICS - II
Under Print

ANCIENT INDIA - PAPER - III
Sayanekar

LANDMARKS IN WORLD HISTORY
Sayanekar

POLITICAL THEORY
Verma, Buwa, Mital

PUBLIC ADMINISTRATION AND INDIAN ADMINISTRATION
Bhagwat

CONTEMPORARY ISSUES (FOUNDATION COURSE - III)
Shinde, Bhagwat, Chakne, Nimbalkar

GEOGRAPHY - Paper - II (An Introduction to Climatology & Oceanogar)
Shinde, Pednekar, Bandekar & others

GEOGRAPHY - Paper - III PRACTICAL GEOGRAPHY
Pednekar, Shinde, Bandekar & others

MASS COMMUNICATION (A BASIC STUDY)
Hussaini

SOCIOLOGY
Agrawal

BOOK KEEPING AND ACCOUNTANCY
Chopde & others

AMERICAN LITERATURE
Joseph, Hussaini

INDIAN LITERATURE IN ENGLISH
Hussaini, Joseph

पायाभूत अभ्यास – २
लिमण

हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र
पेडणेकर, ठाकुर, पाटील, आवटी, नारखेडे

लोकप्रशासन
जैन

भारतीय राजकिय व्यवस्थां
जैन

जगाच्या इतिहासातील महत्वाचे टप्पे
भामरे

प्राचीन भारताचा इतिहास
भामरे

सार्वजनिक आयव्यय - भारतीय अर्थव्यवस्था
सुरवसे, महालींगे, सामंत, कांबळे, कदम, जुमारे

Discount on E-Book Version Available

SHETH PUBLISHERS PVT. LTD.

Unit No.4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai-400 031
Tel.: (022) 6662 4553, 6662 4554. Fax: 6662 4556. e-mail: support@shethpublishers.com

Follow us: /shethpublishers /sheth.publishers

ISBN - 978-93-91066-33-8

Price - ₹ 190.00

सुरवसे, महालींगे, सामंत, कांबळे, कदम, जुमारे

सार्वजनिक आयव्यय भारतीय अर्थव्यवस्था

S.Y. B.A. Sem.- III / IV
(Paper-IV & VI)

सार्वजनिक आयव्यय
भारतीय अर्थव्यवस्था

(Public Finance & Indian Economy)

S.Y. B.A. Semester - III / IV

(Paper-IV & VI)

डॉ. बालाजी सुरवसे
युवराज विठ्ठलराव महालींगे
डॉ. मनिषा रा. सामंत
डॉ. आनंद कांबळे
डॉ. दिवाकर कदम
डॉ. अविनाश जुमारे

SHETH PUBLISHERS PVT. LTD.

सार्वजनिक आयव्यय
(PUBLIC FINANCE)
एस. वाय. बी. ए. पेपर- IV (सत्र- III)

भारतीय अर्थव्यवस्था
(INDIAN ECONOMY)
एस. वाय. बी. ए. पेपर- VI (सत्र - IV)

(2020-21 मुंबई विद्यापीठाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार)

प्रा. डॉ. बालाजी सुरवसे
एम.ए.,पी.एच.डी.
सदस्य-अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
फोडाघाट, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. युवराज विठ्ठलराव महालींगे
एम.ए., बी.एड. नेट
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कणकवली कॉलेज, कणकवली,
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. मनिषा रा. सामंत
एम.ए.एम.फील., पी.एच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
अस्मिता कला व वाणिज्य महिला,
महाविद्यालय, विक्रोळी (पूर्व), मुंबई

प्रा. डॉ. आनंद कांबळे
एम.ए.एम.फील, पी.एच.डी.,सेट व नेट
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
खरे-ढेरे-भोसले महाविद्यालय गुहागर,
ता. गुहागर, जि. रत्नागिरी

प्रा. डॉ. दिवाकर कदम
एम.ए.पीएच.डी. (अर्थशास्त्र),
एम. एससी. एम.फिल. (मानसशास्त्र)
एम. ए. (इतिहास, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र)
विभाग प्रमुख, व्यवसायिक अर्थशास्त्र
द.ग. तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
तळा, जि. रायगड

प्रा. डॉ. अविनाश जुमारे
एम.ए., एम. फिल.,पीएच.डी., सेट व नेट
सहाय्यक प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग,
के.एम.सी. महाविद्यालय, खोपोली
ता. खालापूर, जि. रायगड

When you care enough to be better than the best

SP®
SHETH®
PUBLISHERS PVT. LTD.
MUMBAI
PUNE ☆ GOA ☆ NAGPUR ☆ VADODARA ☆ BHAVNAGAR

Follow us: /shethpublishers /sheth.publishers

1/S.Y.B.A-Public Fin. & Indian Economy-(Paper-IV &VI) - Sem.- III & IV (Marathi)

Sheth Publishers Private Limited

Our Foot Prints

Regd. Office & Show Room : Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai – 400 031. ✆ (022) 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556 Email : support@shethpublishers.com

Goa : 'PALLAV-KUNJ', Borda, Margao, Goa. ✆ (0832) 2733436

Pune : 302, Mahalaxmi Chambers, 3rd Floor, Appa Balwant Chowk, 23, Budhwar Peth, Pune–411 002. ✆ (020) 24450773

Nagpur : Shreeniwas Apt., Mukundraj Lane, Opp. Dharampeth Mahila Bank, Walker Road, Mahal, Nagpur – 440 002. ✆ (0712) 2737052

Vadodara : Joshi Brother's Krishna Krupa Miradatar's Tekro, Navabazar, Vadodara – 390001 (Gujarat). ✆ 0265-2418911 / 2411287

Bhavnagar : Shah & Co. High Court Road, Bhavnagar (Gujarat). ✆ (0278) 2516679

Price : ₹ 190/- only

ISBN - 978-93-91066-33-8

© Authors

First Edition : ***July, 2021***

The book is strictly written according to the new syllabus available at the time of printing.

Every possible effort has been made to avoid errors and omissions in this publication by the Authors and the Publishers. Inspite of this effort, some typographical errors might have crept in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our notice which shall be taken care of in the forthcoming edition. It is hereby notified that neither the Author nor the Publishers or seller will be liable for any damage or loss to anyone, in any manner, there from. It is suggested that to avoid any doubt the reader should cross–check all the facts, law and contents of the publication with original Government publication or notifications wherever applicable.

The text of this publication, or any part thereof, may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, storage in an information retrieval system, or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., otherwise, without the prior written permission of the publisher and author. No key to this book can be prepared without the prior written permission of the Publishers. Any violation will invite prosecution legal action under the Indian Copyright Act.

This book is sold subject to the condition that it shall not by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out or circulated.

For binding mistakes, misprints or for missing pages, etc., the publishers' liability is limited to replacement within one month of purchase by similar edition. All expenses in this connection are to be borne by the purchaser.

All disputes are subject to jurisdiction of courts, tribunals and forums at Mumbai only.

Published & Printed by : Sheth Publishers Private Ltd., Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai – 400 031. ✆ 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556.

प्रस्तावना

मुंबई विद्यापीठाच्या द्वितीय वर्ष कला सार्वजनिक आयव्यय (पेपर क्रमांक IV : सत्र III) आणि भारतीय अर्थव्यवस्था (पेपर क्रमांक VI : सत्र IV) या विषयाच्या 2020-21 या शैक्षणिक वर्षापासून लागू असलेल्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित पुस्तक विद्यार्थी व प्राध्यापक वर्गाच्या हाती देताना आम्हांस आनंद होत आहे.

या पुस्तकाच्या सार्वजनिक आयव्यय (पेपर क्रमांक IV : सत्र III) या भागामध्ये सार्वजनिक आयव्ययाची ओळख, महत्तम सामाजिक लाभ तत्व, कररचना, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक कर्ज, अंदाजपत्रक, चौदावा वित्त आयोग यांचा आढावा घेतला आहे. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्था (पेपर क्रमांक VI : सत्र IV) या भागामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचे संक्षिप्त पुनरावलोकन, राष्ट्रीय उत्पन्न, शेती क्षेत्र, शेतीविषयक धोरणे, औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक धोरणांचा आढावा, सेवा क्षेत्र तसेच भारतीय सेवा क्षेत्राचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याची संधी दिल्याबद्दल शेठ प्रकाशन, प्रायव्हेट लि.चे श्री. किरीट शेठ व श्री. दिपक शेठ यांचे आभार. पुस्तक लिहीत असताना ज्यांचे आम्हांला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात सहकार्य मिळाले त्या सर्वांचे आभार. लेखकांच्या कुटुंबियांच्या सहकार्याबद्दल त्यांचेही आभार.

भविष्यात हे पुस्तक आणखी दर्जेदार होण्यासाठी अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आणि विद्यार्थी यांच्या सूचना आणि अभिप्रायांचे स्वागतच असेल.

धन्यवाद.

लेखक

डॉ. बालाजी सुरवसे
डॉ. मनिषा सामंत
डॉ. दिवाकर कदम

युवराज महालींगे
डॉ. आनंद कांबळे
डॉ. अविनाश जुमारे

University of Mumbai

INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING
OFFERS FOLLOWING PROGRAMMES

PROFESSIONAL PROGRAMMES
1. B.Sc. IT
2. B.Sc. Computer Science
3. M.Sc. IT
4. M.Sc. Computer Science
5. M.C.A.

TRADITIONAL PROGRAMMES	
1. B.A.	7. M.A. in English
2. B.Com.	8. M.A. in Sociology
3. M.Com.	9. M.A. in History
4. M.Sc. Mathematics	10. M.A. in Economi
5. M.A. in Marathi	11. M.A. in Educatio
6. M.A. in Hindi	12. M.A. in Political

P.G. DIPLOMA COURSES	
	1. Diploma in Financial Management (DFM)
	2. Diploma in Operating Research in Management (DO

0000MMcomS102

मुंबई विद्यापीठ
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था

डॉ. शंकर दयाल शर्मा भवन, विद्यानगरी, सातांक्रूझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८
मुंबई विद्यापीठाच्या वतीने, संचालक, आयडीओएल यांनी प्रकाशित केले
https://mu.ac.in/distance-open-learning

INSTITUTE OF DISTANCE AND OPEN LEARNING • UNIVERSITY OF MUMBAI

मुंबई विद्यापीठ
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था

0000MMcomS102

एम. कॉम
सत्र - I (CBCS)

व्यवसाय निर्णयाचे अर्थशास्त्र

विषय कोड : 71802

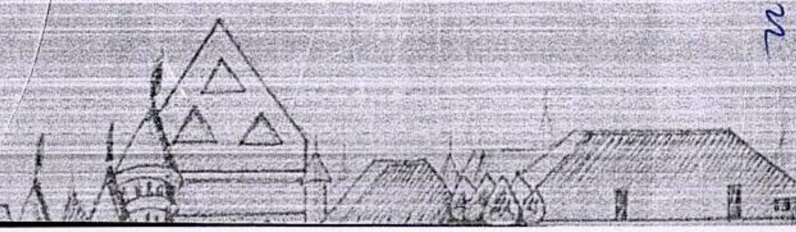

एम.कॉम

सत्र - I (CBCS)

व्यवसाय निर्णयाचे अर्थशास्त्र

विषय कोड : 71802

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी
प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. राजश्री पंडित**
साहाय्यक प्राध्यापक आणि साहाय्यक संचालक,
प्रभारी वाणिज्य विभाग प्रमुख
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक : **डॉ. बालाजी सुरवसे**
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट,
ता. कनकवली, जि. सिंधुदुर्ग

: **डॉ. युवराज महालिंगे**
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कनकवली महाविद्यालय, कनकवली,
ता. कनकवली, जि. सिंधुदुर्ग

: **डॉ. यशवंत उलवेकर**
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
मोखाडा, जि. पालघर

: **डॉ. अविनाश जुमारे**
अर्थशास्त्र विभाग, के.एम.सी. महाविद्यालय,
खोपोली, ता. खालापुर, जि. रायगड

सप्टेंबर २०२१, मुद्रण - १, जुलाई 2022 पुनः मुद्रण ISBN - 978-93-91735-10-4

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई -४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई युनिव्हर्सिटी प्रेस,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
	घटक - १	
१.	व्यावसायिक अर्थशास्त्राची पायाभूत तत्त्वे	०१
१अ.	व्यावसायिक अर्थशास्त्राची पायाभूत तत्त्वे	१७
	घटक - २	
२.	मागणी व पुरवठा विश्लेषण - भाग - १	२९
२अ.	मागणी व पुरवठा विश्लेषण - भाग - २	६५
२ब.	मागणी व पुरवठा विश्लेषण - भाग - ३	१०२
	घटक - ३	
३.	उत्पादन निर्णय आणि खर्च विश्लेषण	१२५
३अ.	उत्पादन आणि खर्च विश्लेषणाचे सिद्धांत	१४६
	घटक - ४	
४.	बाजार रचना विश्लेषण - भाग - १	१८८
४अ.	बाजार रचना विश्लेषण - भाग - २	२२२

❖❖❖❖

Our Outstanding Publications for

S.Y. Arts Semester - III & IV

PUBLIC FINANCE
Sunny, Dubey, Pawar

MACRO ECONOMICS - II
Under Print

ANCIENT INDIA - PAPER - III
Sayanekar

LANDMARKS IN WORLD HISTORY
Sayanekar

POLITICAL THEORY
Verma, Buwa, Mital

PUBLIC ADMINISTRATION AND INDIAN ADMINISTRATION
Bhagwat

CONTEMPORARY ISSUES (FOUNDATION COURSE - III)
Shinde, Bhagwat, Chakne, Nimbalkar

GEOGRAPHY - Paper - II (An Introduction to Climatology & Oceanogar)
Shinde, Pednekar, Bandekar & others

GEOGRAPHY - Paper - III PRACTICAL GEOGRAPHY
Pednekar, Shinde, Bandekar & others

MASS COMMUNICATION (A BASIC STUDY)
Hussaini

SOCIOLOGY
Koli, Yadav, Sibal, Quadros

SOCIOLOGY
Agrawal

BOOK KEEPING AND ACCOUNTANCY
Chopde & others

AMERICAN LITERATURE
Joseph, Hussaini

INDIAN LITERATURE IN ENGLISH
Hussaini, Joseph

पायाभूत अभ्यास – २
लिमण

हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र
पेडणेकर, ठाकुर, पाटील, आवटी, नारखेडे

लोकप्रशासन
जैन

भारतीय राजकिय व्यवस्था
जैन

जगाच्या इतिहासातील महत्वाचे टप्पे
भामरे

प्राचीन भारताचा इतिहास
भामरे

सार्वजनिक आयव्यय - भारतीय अर्थव्यवस्था
सुरवसे, महालींगे, सामंत, कांबळे, कदम, जुमारे

समग्रलक्षी अर्थशास्त्र -१ व २
सुरवसे, महालींगे, जुमारे, सामंत, कांबळे

SHETH PUBLISHERS PVT. LTD.
Unit No.4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai-400 031
Tel.: (022) 6662 4553, 6662 4554. Fax: 6662 4556. e-mail: support@shethpublishers.com

Follow us: /shethpublishers /sheth.publishers

ISBN - 978-93-5576-325-9

Price - ₹ 185.00

सुरवसे, महालींगे, जुमारे, सामंत, कांबळे

समग्रलक्षी अर्थशास्त्र-१ व २

S.Y. B.A. Sem.- III & IV

समग्रलक्षी अर्थशास्त्र -१ व २

(MACRO ECONOMICS-I & II)

S.Y. B.A. Semester - III & IV

प्रा.डॉ.बालाजी सुरवसे

प्रा. युवराज विठ्ठलराव महालिंगे

प्रा. डॉ. अविनाश जुमारे

प्रा.डॉ.मनीषा रा.सामंत

प्रा. डॉ.आनंद कांबळे

SHETH PUBLISHERS PVT. LTD.

समग्रलक्षी अर्थशास्त्र - १

(MACRO ECONOMICS - I)

द्वितीय वर्ष कला (SYBA) सत्र – III (पेपर क्रमांक III)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्र - २

(MACRO ECONOMICS - II)

द्वितीय वर्ष कला (SYBA) सत्र – IV (पेपर क्रमांक V)

(शैक्षणिक वर्ष २०२०–२१ च्या मुंबई विद्यापीठाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार)

प्रा.डॉ.बालाजी सुरवसे
एम.ए.,पीएच.डी.
सदस्य, अर्थशास्त्र अभ्यासमंडळ, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट.
ता.कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग

प्रा. युवराज विठ्ठलराव महालिंगे
एम.ए.,बी.एड.(नेट)
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
कणकवली कॉलेज, कणकवली.
ता.कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. अविनाश जुमारे
एम.ए.,एम.फिल.,पीएच.डी.,(नेट,सेट)
सहाय्यक प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग
के.एम.सी. महाविद्यालय, खोपोली.
ता.खानापुर, जि.रायगड

प्रा.डॉ.मनीषा रा.सामंत
एम.ए.,एम.फिल.,पीएच.डी.,
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
अस्मिता कला आणि वाणिज्य महिला
महाविद्यालय, विक्रोळी, मुंबई (पूर्व)

प्रा. डॉ.आनंद कांबळे
एम.ए.,एम.फिल., पीएच.डी. (नेट,सेट)
सहाय्यक प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग
खरे-ढेरे-भोसले महाविद्यालय, गुहागर
ता.गुहागर, जि.रत्नागिरी

FIRST EDITION

When you care enough to be better than the best

SHETH
PUBLISHERS PVT. LTD.
MUMBAI
PUNE ☆ GOA ☆ NAGPUR ☆ VADODARA ☆ BHAVNAGAR

Follow us: /shethpublishers /sheth.publishers

Sheth Publishers Private Limited

Our Foot Prints

Regd. Office & Show Room : Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai – 400 031. ✆ (022) 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556 Email : support@shethpublishers.com

Goa : 'PALLAV-KUNJ', Borda, Margao, Goa. ✆ (0832) 2733436

Pune : 302, Mahalaxmi Chambers, 3rd Floor, Appa Balwant Chowk, 23, Budhwar Peth, Pune-411 002. ✆ (020) 24450773

Nagpur : Shreeniwas Apt., Mukundraj Lane, Opp. Dharampeth Mahila Bank, Walker Road, Mahal, Nagpur – 440 002. ✆ (0712) 2737052

Vadodara : Joshi Brother's Krishna Krupa Miradatar's Tekro, Navabazar, Vadodara – 390001 (Gujarat). ✆ 0265-2418911 / 2411287

Bhavnagar : Shah & Co. High Court Road, Bhavnagar (Gujarat). ✆ (0278) 2516679

ISBN - 978-93-5576-325-9

© Authors

Feb 2022

The book is strictly written according to the new syllabus available at the time of printing.

Every possible effort has been made to avoid errors and omissions in this publication by the Authors and the Publishers. Inspite of this effort, some typographical errors might have crept in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our notice which shall be taken care of in the forthcoming edition. It is hereby notified that neither the Author nor the Publishers or seller will be liable for any damage or loss to anyone, in any manner, there from. It is suggested that to avoid any doubt the reader should cross-check all the facts, law and contents of the publication with original Government publication or notifications wherever applicable.

The text of this publication, or any part thereof, may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, storage in an information retrieval system, or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., otherwise, without the prior written permission of the publisher and author. No key to this book can be prepared without the prior written permission of the Publishers. Any violation will invite prosecution legal action under the Indian Copyright Act.

This book is sold subject to the condition that it shall not by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out or circulated.

For binding mistakes, misprints or for missing pages, etc., the publishers' liability is limited to replacement within one month of purchase by similar edition. All expenses in this connection are to be borne by the purchaser.

All disputes are subject to jurisdiction of courts, tribunals and forums at Mumbai only.

Published & Printed by : Sheth Publishers Private Ltd., Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai – 400 031. ✆ 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556.

लेखकाचे मनोगत .....

मुंबई विद्यापीठाच्या कला शाखेच्या द्वितीय वर्ष कला (SYBA) सत्र III आणि IV, पेपर क्रमांक III आणि V या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले पुस्तक विद्यार्थी, प्राध्यापक व अर्थशास्त्र अभ्यासकांच्या हाती देताना विशेष आनंद होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये सुधारित अभ्यासक्रमाला अनुसरून व विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकेल अशा सहज सोप्या भाषेत अर्थशास्त्रीय संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये अभ्यासक्रमातील प्रत्येक प्रकरणाचा व त्यातील समग्र संकल्पनांचा क्रमवार आढावा घेऊन समग्रलक्षी अर्थशास्त्र भाग-१ आणि भाग-२ (सत्र III व सत्र IV) अशा दोन भागात पुस्तकाची विभागणी केली आहे. आवश्यक तेथे आकृत्या, तक्ते व उदाहरणे देऊन संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. विशेषतः मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना केंद्रस्थानी ठेवून या पुस्तकाची रचना केली आहे.

शेठ प्रकाशन, मुंबईचे श्री. किरीट शेठ व दिपक शेठ यांनी पुस्तक लिखाणाची संधी दिली, त्यामुळेच हे पुस्तक पूर्णत्वास जाऊ शकले. तसेच आमचे सर्व विषय प्राध्यापक मित्र, हितचिंतक, व कुटुंबीय यांचे प्रोत्साहन व मार्गदर्शनाबद्दल शतशः आभार! पुस्तकातील त्रुटी व दोष दूर करण्याचा अनुषंगाने प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांच्या सूचना व अभिप्रायाचे स्वागत असेल.

दिनांक:

लेखक
प्रा.डॉ.बालाजी सुरवसे
प्रा.युवराज महालिंगे
प्रा.डॉ.अविनाश जुमारे
प्रा.डॉ.मनीषा सामंत
प्रा.डॉ.आनंद कांबळे

Our Outstanding Publications for

F.Y. B.A. Semester - I & II

MICROECONOMICS
Sunny, Dubey, Pawar

SOCIOLOGY
Yadav, Sibal, Koli

INDIAN POLITICAL SYSTEM
Bhagwat, Verma, Kelkar

F.C. - I
Shinde, Bhagwat, Nimbalkar, Chakne

F.C. - II
Shinde, Bhagwat, Nimbalkar, Chakne

COMMUNICATION SKILLS IN ENGLISH
Doctor, Doctor, Hussaini

PHYSICAL GEOGRAPHY (Sem. - I & II)
Pednekar, Shinde, Thakur, Patil, Unni, Datta, Chavan

HISTORY OF MODERN INDIA
Sayanekar

MORAL PHILOSOPHY
Shankar, Pai

INTRODUCTION TO LITERATURE
Hussaini, Joseph

प्राकृतिक भूगोल
ठाकूर, पाटील, पेडणेकर, बुटाला, आवटी, नारखेडे, हजारे

भारतीय राजकीय व्यवस्था
भागवत, ढापरे, बुवा, वाघ, भोसले, भोसले आणि अन्य

पायाभूत अभ्यास - १
लिमण, वाघमारे

आधुनिक भारताचा इतिहास
भामरे

अनिवार्य (Compulsory) मराठी
देवरे

अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे
विभुते, देशमुख

सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र
सुरवसे, कांबळे, सामंत, महालींगे

Discount on E-Book Version Available

SHETH® PUBLISHERS PVT. LTD.
...ound Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai-400 031
... (022) 6662 4553, 6662 4554. Fax: 6662 4556. e-mail: support@shethpublishers.com
Follow us: /shethpublishers /sheth.publishers

ISBN - 978-93-89803-64-8

Price - ₹ 185.00

सुरवसे, कांबळे, सामंत, महालींगे

सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र

एफ.वाय. बी.ए. पेपर-I, सत्र-I
एफ.वाय. बी.ए. पेपर-II, सत्र-II

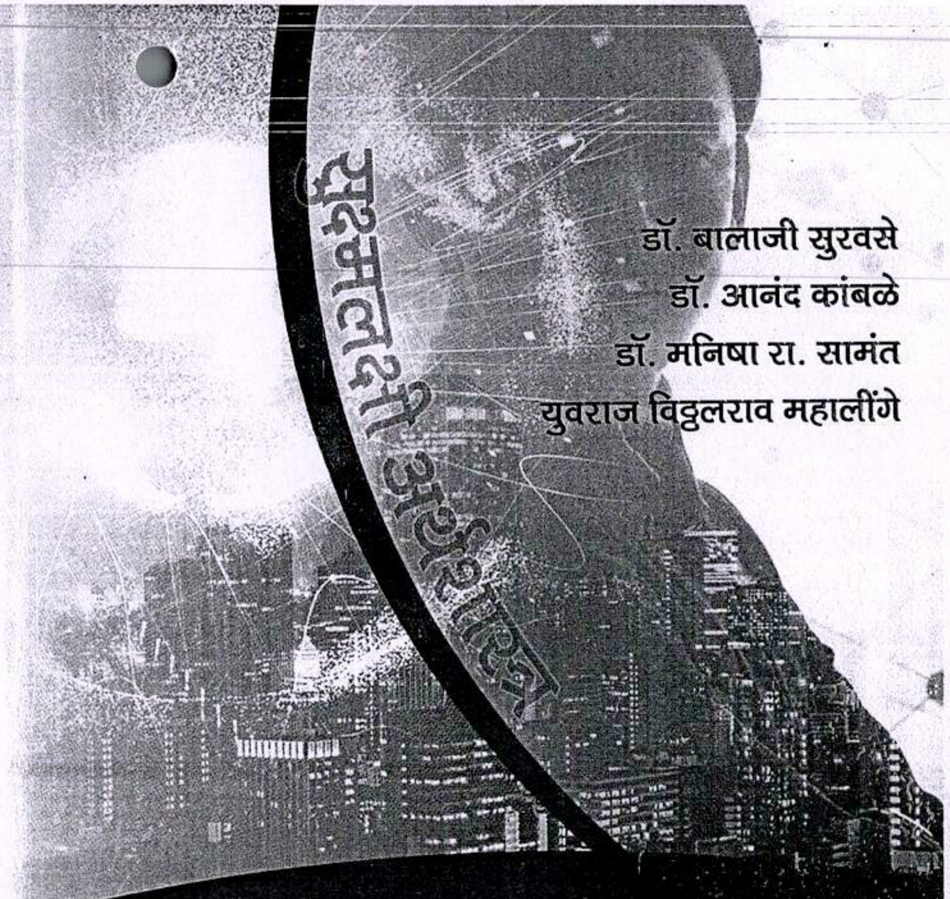

डॉ. बालाजी सुरवसे
डॉ. आनंद कांबळे
डॉ. मनिषा रा. सामंत
युवराज विठ्ठलराव महालींगे

सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र

एफ.वाय. बी.ए. पेपर-I, सत्र-I
एफ.वाय. बी.ए. पेपर-II, सत्र-II

SHETH® PUBLISHERS PVT. LTD.

सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र

एफ.वाय.बी.ए. पेपर – I सत्र I

एफ.वाय.बी.ए. पेपर – II सत्र II

(2019–20 मुंबई विद्यापीठाच्या सुधारित अभ्यासक्रमानुसार)

प्रा. डॉ. बालाजी सुरवसे
एम.ए.,पी.एच.डी.
सदस्य–अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
फोडाघाट, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रा. डॉ. आनंद कांबळे
एम.ए.एम.फील, पी.एच.डी.,सेट व नेट
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
खरे–ढेरे–भोसले महाविद्यालय गुहागर,
ता. गुहागर, जि. रत्नागिरी

प्रा. डॉ. मनिषा रा. सामंत
एम.ए.एम.फील., पी.एच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
अस्मिता कला व वाणिज्य महिला,
महाविद्यालय, विक्रोळी (पूर्व), मुंबई

प्रा. युवराज विठ्ठलराव महालींगे
एम.ए., बी.एड. नेट
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कणकवली कॉलेज, कणकवली,
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

When you care enough to be better than the best

SHETH®
PUBLISHERS PVT. LTD.
MUMBAI

PUNE ☆ GOA ☆ NAGPUR ☆ VADODARA ☆ BHAVNAGAR

Follow us: /shethpublishers /sheth.publishers

1/FY-BA-Suksmalaxi Artshastra - Paper-I & II- Sem-I &II (M)

Sheth Publishers Private Limited

Our Foot Prints

Regd. Office & Show Room : Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai – 400 031. © (022) 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556 Email : support@shethpublishers.com

Goa : 'PALLAV–KUNJ', Borda, Margao, Goa. © (0832) 2733436

Pune : 302, Mahalaxmi Chambers, 3rd Floor, Appa Balwant Chowk, 23, Budhwar Peth, Pune–411 002. © (020) 24450773

Nagpur : Shreeniwas Apt., Mukundraj Lane, Opp. Dharampeth Mahila Bank, Walker Road, Mahal, Nagpur – 440 002. © (0712) 2737052

Vadodara : Joshi Brother's Krishna Krupa Miradatar's Tekro, Navabazar, Vadodara – 390001 (Gujarat). © 0265-2418911 / 2411287

Bhavnagar : Shah & Co. High Court Road, Bhavnagar (Gujarat). © (0278) 2516679

Price : ₹ 185/- only

ISBN - 978-93-89803-64-8

© Authors

First Edition : ***January, 2021***

The book is strictly written according to the new syllabus available at the time of printing.

Every possible effort has been made to avoid errors and omissions in this publication by the Authors and the Publishers. Inspite of this effort, some typographical errors might have crept in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our notice which shall be taken care of in the forthcoming edition. It is hereby notified that neither the Author nor the Publishers or seller will be liable for any damage or loss to anyone, in any manner, there from. It is suggested that to avoid any doubt the reader should cross–check all the facts, law and contents of the publication with original Government publication or notifications wherever applicable.

The text of this publication, or any part thereof, may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, storage in an information retrieval system, or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., otherwise, without the prior written permission of the publisher and author. No key to this book can be prepared without the prior written permission of the Publishers. Any violation will invite prosecution legal action under the Indian Copyright Act.

This book is sold subject to the condition that it shall not by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out or circulated.

For binding mistakes, misprints or for missing pages, etc., the publishers' liability is limited to replacement within one month of purchase by similar edition. All expenses in this connection are to be borne by the purchaser.

All disputes are subject to jurisdiction of courts, tribunals and forums at Mumbai only.

Published & Printed by : Sheth Publishers Private Ltd., Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai – 400 031. © 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556.

प्रस्तावना

मुंबई विद्यापीठाच्या प्रथम वर्ष कला 'सूक्ष्म अर्थशास्त्र' – पेपर I व II (सत्र – I व II) या विषयाच्या 2019–20 या शैक्षणिक वर्षापासून लागू झालेल्या सुधारित अभ्यासक्रमावर आधारित पुस्तक विद्यार्थी व प्राध्यापक वर्गाच्या हाती देताना आम्हास आनंद होत आहे.

मुंबई विद्यापीठाच्या अंतर्गत विविध महाविद्यालयातून शिकणारे बहुसंख्य विद्यार्थी हे मराठी माध्यमातून शिक्षण घेत आहेत. म्हणूनच मराठी माध्यमातून अर्थशास्त्र विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना समोर ठेवून हे पुस्तक लिहिण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. सूक्ष्म अर्थशास्त्र या पुस्तकामध्ये सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे स्वरुप, व्याप्ती, मागणी व पुरवठा, लवचिकता, उपभोक्त्याची वर्तवणूक, उत्पादन फलन, घटक किंमती, विविध बाजारातील समतोल यांचा आढावा घेतला आहे.

दैनंदिन व्यवहारातील उदाहरणे, सुबक आकृत्या, सोपी भाषा हे या पुस्तकाचे ठळक वैशिष्ट आहे. त्यामुळे अर्थशास्त्रीय क्लिष्ट संकल्पना व सिद्धांताचे विद्यार्थ्यांना आकलन होण्यास सोपे होईल.

प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याची संधी दिल्याबद्दल शेठ प्रकाशन प्रायव्हेट लिमिटेडचे श्री. किरीट शेठ यांचे आभार. पुस्तक लिहित असताना ज्यांचे आम्हाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरुपात सहकार्य मिळाले त्या सर्वांचे आभार. शिवाय लेखकांच्या कुटुंबियांच्या सहकार्याबद्दल त्यांचेही आभार.

भविष्यामध्ये हे पुस्तक आणखी दर्जेदार होण्यासाठी अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आणि विद्यार्थी यांच्या सूचना आणि अभिप्रायांचे स्वागतच असेल.

धन्यवाद.

लेखक

प्रा. डॉ. बालाजी सुरवसे

प्रा. डॉ. आनंद कांबळे

प्रा. डॉ. मनिषा सामंत

प्रा. युवराज महालींगे

एकांकिका

कालच्या-आजच्या

संपादक :
डॉ. धनाजी गुरव
डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे
प्रा. जगदीश राणे

शब्दालय प्रकाशन

00350
9 788194 459248

एकांकिका • संपादक डॉ. धनाजी गुरव/डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे/

6807

एकांकिका

कालच्या-आजच्या

संपादक :
डॉ. धनाजी गुरव
डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे
प्रा. जगदीश राणे

शब्दालय प्रकाशन

एकांकिका: कालच्या-आजच्या

6801

संपादक

डॉ. धनाजी गुरव

डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे

प्रा. जगदिश राणे

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

- *Ekankika : Kalchya-Aajchya*

- एकांकिकाः कालच्या-आजच्या
- संपादक
  डॉ. धनाजी गुरव
  डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे
  प्रा. जगदिश राणे

- © सर्व हक्क सुरक्षित

6807
891.462
GUR

- प्रकाशक
  सुमती लांडे
  शब्दालय प्रकाशन,
  पोस्ट बॉक्स क्रमांक ९०, वॉर्ड ७,
  श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
  दूरभाषः ०२४२२-२१०४२५
  भ्रमणध्वनी : ९८२२००८७९६,
  ९८२२५२५४४४

- प्रकाशन क्रमांक : ५७६
- प्रथम आवृत्ती : नोव्हेंबर २०२१
- मुखपृष्ठ रचना : कृष्णा माळवे
- अक्षरजुळणी
  अक्षर कॉम्प्युटर, श्रीरामपूर
- मुद्रक
  स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- मूल्य : ३५० रुपये
- ISBN : 978-81-94459-24-8

email-shabdalaya@gmail.com
www.shabdalaya.com **www.facebook.com/shabdalaya**

Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle

या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

PHONDAGHAT

मुंबई विद्यापीठ
मराठी अभ्यास मंडळ
(२०१८-२०२२)

डॉ. धनाजी गुरव	अध्यक्ष
डॉ. वंदना महाजन	सदस्य
डॉ. नीलकंठ शेरे	सदस्य
डॉ. सूर्यकांत आजगावकर	सदस्य
डॉ. नानासाहेब यादव	सदस्य
डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे	सदस्य
डॉ. विनोद कुमरे	सदस्य
डॉ. भटू वाघ	सदस्य
प्रा. जगदीश राणे	सदस्य

साहित्य सम्राट
अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

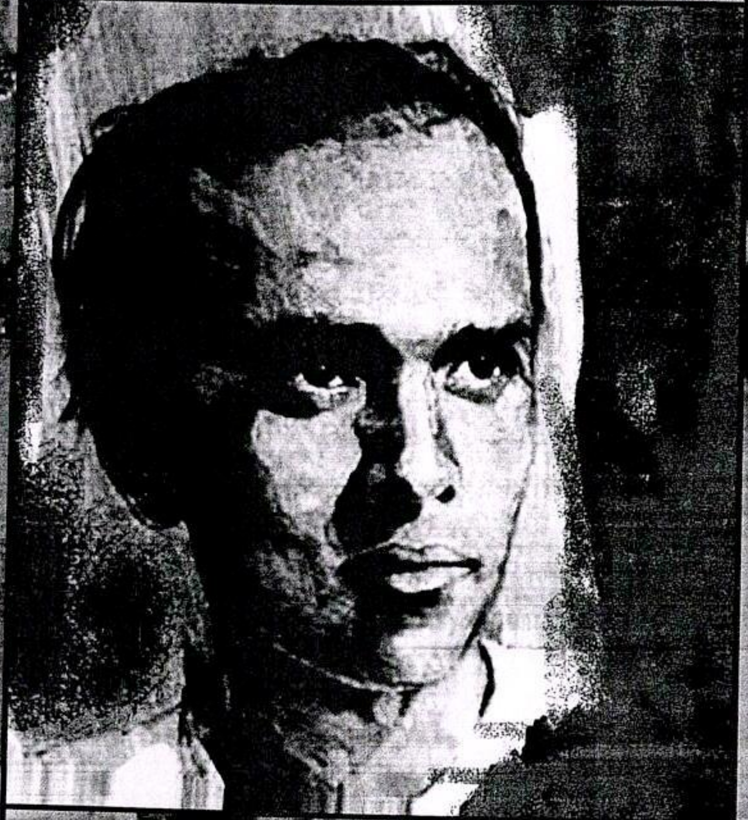

साहित्य सम्राट अण्णा भाऊ

संपादक - डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत / अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

डॉ. सतीश कामत

डॉ. राज ताडेराव

अब्राहमबापू आवळे

डॉ. कपिल राजहंस

भारतीय साहित्यात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अनन्यसाधारण अशाप्रकारचे महत्त्वाचे स्थान आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी इ. स. १९४१-४२ पासून साहित्य लेखनास प्रारंभ केला. या प्रवासात त्यांनी जवळपास नव्वद पुस्तके लिहिली, त्यात १४ लोकनाट्य, १५ पोवाडे, १३ गीत पुस्तिका, १ नाटक, १ प्रवास वर्णन, १३ कथासंग्रह, ७ चित्रपट कथा आणि ३२ कादंबऱ्या एवढी प्रचंड प्रमाणात साहित्य निर्मिती केली. त्यांच्या साहित्यकृतीच्या एकापासून सतरा पर्यंत आवृत्या निघाल्या. अनेक पारितोषिके मिळाली. त्यांच्या लेखनावर अनेक चित्रपट निघाले. त्यांची पुस्तके विद्यापीठात अभ्यास करण्यासाठी निवडली जात आहेत. त्यांचे साहित्य पीएचडीच्या संशोधनाचा विषय ठरत आहे. भारतातील व जगातील २७ भाषांमध्ये त्यांचे साहित्य भाषांतरित झालेले आहे. आजही वाचनालयात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अग्रक्रमाने मागणी असते.

साहित्य सम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त त्यांच्या साहित्य व कार्यावर आज मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन होत आहे. त्याचाच एक महत्त्वाचा भाग म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांच्या अनेक पैलूंना ग्रंथात मांडण्याच्या आणि सर्वव्यापी दस्तऐवज वाचकांना उपलब्ध करुन देण्याच्या हेतूने साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे हा ग्रंथ संपादित करीत आहोत.

रु. १२००/-

ग्रंथ हवा असल्यास...
फोन/गुगल पे नंबर
९८२२४७२१०९

Scan & Pay

निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८९०५५४३४०, ९८२२४७२१०९

ISBN : 978-93-87322-93-6
9789387322936
Nirmiti Prakashan

सदरील संपादित ग्रंथात व्यक्त झालेल्या विचार व मजकुराशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

साहित्यसम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ
संपादक
डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेराव
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस
Sahityasamrat Anna Bhau
Sanpadak
Dr. Satish Kamat / Dr. Raj Taderao
Abraham Aavale / Dr. Kapil Rajhans

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०
Email : anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर प्रिंटींग प्रेस, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

किंमत : रु. १२००/-

साहित्यसम्राट
अण्णा भाऊ साठे
यांच्या
क्रांतिकारी
लेखनीला...

६७. **अण्णा भाऊंच्या कादंबरीतील आवडी: एक बंडखोर नायिका**
आरती केशवराव गायकवाड / ४९२
६८. **क्रांतिकारी लेखक अण्णा भाऊ साठे**
प्रा. सत्येंद्र राऊत / ४९९
६९. **अण्णा भाऊ साठे व त्यांच्या साहित्यातील स्त्री दर्शन**
डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर / ५०३
७०. **अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक अवलोकन**
प्रा. एल. एच. पंडुरे / ५०७
७१. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्री**
प्रा. डॉ. मयुर सदानंद शारब्रिद्रे / ५१२
७२. **अण्णा भाऊंच्या शाहिरीतील विद्रोह**
डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड / ५१६
७३. **अण्णा भाऊ साठे – एक थोर साहित्यिक**
डॉ. बाबासाहेब विठोबा माळी / ५२९
७४. **अण्णा भाऊ साठे एक महान साहित्यरत्न**
प्रा. कैलास सत्यवान शेलार / ५३३
७५. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील विविध पैलू**
श्री कुंडलिक रामचंद्र भिंगारदेवे / ५४२
७६. **कामगार रंगभूमीवरील अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान**
प्रा. राजश्री कदम / ५४५
७७. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मार्क्सवादी प्रेरणा**
प्रा.दिलीप यशवंत बर्वे / ५५१
७८. **सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतिकारी, साम्यवादी, आर्थिक दृष्टीकोन**
डॉ. देवराव सुखदेवराव मनवर / ५६२
७९. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री**
प्रा. विजया नितीन रणदिवे / ५७३
८०. **अण्णा भाऊ साठेंचे कथात्मक साहित्य**
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे / ५७६

८१. **साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरवादी प्रेरणा**
डॉ. देविदास विक्रम हारगिले / ५८२
८२. **अण्णा भाऊ साठे यांचे 'स्त्री' विषयक विचार**
सौ. स्नेहलता जगदीश राणे / ५८६
८३. **अण्णा भाऊंच्या कथा : मनोरंजनात्मक कि प्रबोधनात्मक एक आढावा**
प्रा. दिनेश जगन्नाथ नहिरे / ५९१
८४. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक साहित्यातील स्त्री चित्रण**
डॉ. सोनाली संतोष कदम / ५९६
८५. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये– एक अभ्यास**
डॉ. रविराज अच्युत फुरडे / ६०१
८६. **अण्णा भाऊ साठे यांचा आर्थिक दृष्टिकोन**
प्रा. युवराज धनाजी खडके / ६०९
८७. **अण्णा भाऊंच्या वैजयंता कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा**
प्रा. मल्हारी पवार / ६१२
८८. **अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ**
डॉ. केशव अंबादास लहाने / ६२६
८९. **अण्णा भाऊ साठे यांचे कामगार चळवळीतील योगदान**
सौ. स्नेहल सुरेश बेलवलकर / ६३२
९०. **साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : एक दीपस्तंभ**
प्रा. डॉ. मधुकर नवगिरे / ६४१
९१. **अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील पर्यावरण चित्रण**
डॉ. पी. डी. गाथाडे / ६४७
९२. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'आवडी' या कादंबरीतील नायिका**
प्रा. सीमा हडकर / ६५३
९३. **अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखनाच्या प्रेरणा**
बेटकर वैशाली चनबस / ६५८
९४. **अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी : एक ऐतिहासिक अवलोकन**
प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे / ६६४

अण्णा भाऊ साठेंचे कथात्मक साहित्य

प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

मराठी वाङ्मय क्षेत्रातील अण्णा भाऊ साठे एक आश्चर्यकारक साहित्यिक आहेत. शिक्षणाचा कोणताही संस्कार नसलेली व्यक्ती एवढे साहित्य निर्माण करू शकते ही विश्वास न बसणारी गोष्ट आहे. अण्णा भाऊंनी कथा, कादंबरी, कविता, पोवाडे, नाटक, प्रवासवर्णन अशा सर्वच साहित्य प्रकाशात विपुल साहित्य निर्मिती केली आहे. त्याचबरोबर प्रत्येक साहित्य प्रकाराचा दर्जा उच्च आहे. या निबंधात कथा साहित्याविषयी चर्चा करणार आहे.

अण्णा भाऊंनी कथालेखन हे सातत्याने व निरंतर केलेले दिसून येते. १९४७ ते १९६९ म्हणजे मृत्युपर्यंत त्यांनी कथा लिहिल्या. त्यांचा पहिला कथासंग्रह खुळवाडी १९५७ मध्ये प्रसिध्द झाला. एकूण त्यांचे वीस कथासंग्रह प्रकाशित झाले. अण्णा भाऊंचे कथासाहित्य अफाट असले तरी समीक्षकांनी त्यांची फारशी दाखल घेतली नाही. त्यांच्या कथा समीक्षेच्या दृष्टीने असल्या तरी मराठी साहित्याच्या सर्वसाधारण व सहदय वाचकांनी यात त्यांची दखल घेतली. त्यामुळेच जर्मन, झेक, इंग्लिश, पोलिश, रशियन भाषांमध्ये अनुवादित झालेल्या आहेत.

अण्णा भाऊंच्या कथेतील माणसे ही कच खाणारी नाहीत. मानाने जगू पाहणारी आहेत आणि हा मान निकराने लढून जिंकण्याची वृत्ती बाळगणारी आहेत. वार झेलायला छाती नेहमीच ताठ्याने उभारणारी आहे. त्यांच्या कथेत इथून तिथून एकच झुंजार मराठाबाणा आवेशाने स्फुरताना दिसून येतो. या पराक्रमाच्या कथा अण्णा भाऊंनी तितक्याच तेजस्वी भाषेत रंगवल्या आहेत.

विष्णुपंत कुलकर्णी या कथेतील विष्णुपंत कुलकर्णी ब्राह्मण हा मवाळ असला तरी १९१८ मधील दुष्काळ आणि रोगराईत यांच्यामुळे होणारे दलितांचे हाल पाहून ते दलितांना क्रांतिकारी सल्ला देताना दिसतात. 'काहीही करा पण जगा! तुम्ही साऱ्यांनी जगायलाच हवं!' ते दलितांना धान्य लुटण्याचा सल्ला देतात. गुन्हा दाखल होतो. त्यांना अटक होते. विष्णुपंत इथेही सरकारच्या विरोधात लढून दलितांना मुक्त करतात.

एका इनामदार निष्पाप मांगाची ऐंशी बिघे (हेक्टर) जमीन अगदी मामुली रकमेसाठी गहाण ठेवून घेतो. दोन पिढ्यांपर्यंत ती जमीन इमानादारांच्या ताब्यात राहते. त्या मांगाचा नातू ती जमीन सोडवून घेण्याचा प्रयत्न करतो. दोनवेळा इनामदार मारहाण करतो. खोट्या आरोपाखाली तुरुंगवास घडवतो. 'बंडवाल' या कथेत हा सर्व लढा सहनशील मार्गाने, कायदेशीर मार्गाने लढण्याचे सर्व मार्ग खुंटतात तेव्हा शेवटी तात्या बंडखोर होतो.

'रामोशी' कथेत दोन उद्दाम जमीनदारांमधील भांडणामध्ये गरीब प्रामाणिक आणि निष्पाप लोकांची जीवने कशी भरडून निघतात, सरकारी यंत्रणेमधील भ्रष्टाचार आणि त्यामुळे होणारा छळ यामुळे संवेदनशील माणसाला कायदा कसा हातात घ्यावा लागतो हे दाखवले आहे. तात्या डोंगरे या जामीनदाराचा सूड घेणाऱ्या यदुच्या उदाहरणावरून दाखवले आहे.

'कोंबडीचोर' कथेत गरिबीच एखाद्या व्यक्तीला चोरी करायला भाग पाडते. पोटाचे प्रश्न आणि गरिबी मिरवल्याशिवाय चोरी बंद होणार नाही हे दाखवते. स्वातंत्र्यानंतर गरिबांची गरिबी, भूक आणि दारिद्र्य कमी होईल असे वाटत असताना ती आशा फोल ठरते. असे मत अण्णा भाऊंनी व्यक्त केलेले दिसते. जगण्यासाठी धडपड करणारी माणसे 'बरबाद्या कंजारी' या दुसऱ्या कथा संग्रहात सापडतात. माणसाच्या जीवनातील दुःख, गरिबी, असहायता, व्यसने, धाडसे, चतुराई, संघर्ष, अंधश्रद्धा या सगळ्या गोष्टी अण्णा भाऊंच्या परिचयाच्या होत्या. पांढरपेश्या आणि श्रमिक असा संघर्ष अण्णा भाऊंच्या कथेत अनेक

ठिकाणी सापडतो. मुंबईच्या झोपडपट्टीत राहणारा भटक्या अशिक्षित गरीब कंजारी समाजातला बरबाद्या व्यक्तीचे चित्रण आहे. कंजारी समाजाची अवस्था दयनीय आहे. या कथेत अमानुष प्रथाही चित्रित केल्या आहेत. 'सुलतान' कथेत मार्क्सवादी दृष्टिकोन आहे. एका माणसाला पोट भरण्यासाठी वीस वर्षाचा संघर्ष, त्यात त्याचा पराभव दाखवला आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांसाठी झगडणाऱ्या माणसाचे चित्रण या कथेत आहे.

'भोमक्या' कथेत भारतीय संस्कृतीचा निराशाजनक पैलू दाखवला आहे. 'मकुल मुलाणी' ही कथा बेकारी आणि उपजीविका कमावण्यामधली स्पर्धा रक्ताच्या नातेवाईकांनाही कट्टर शत्रू कसे बनवते आणि शेवटी आर्थिक स्थैर्य हाच माणसाचा जीवनातील आनंद कसा आहे हे दाखवते. 'स्मशानातलं सोनं' या कथेत जगात कल्पितापेक्षा सत्य विचित्र असते याचा उत्तम दाखला आहे. स्मशानातील प्रेतावरची राख चाळून सोन्याचे काही कण शोधण्याला भाग पाडणारी परिस्थिती या कथेत चितारली आहे.

'सापळा' कथा तर सत्यामध्ये कल्पनेचे मिश्रण आहे. महाराष्ट्राच्या सेन्ट्रल जेलमध्ये अण्णा भाऊंना कैदी भेटले. त्यांच्या वरील कथा 'गजाआड' या कथा संग्रहात आहेत. इतर कुठल्याही गोष्टीपेक्षा आपले विचार सर्वात महत्त्वाचे असतात. ते माणसाने कधीही दुसऱ्याकडे गहाण ठेवू नयेत. हा संदेश शेरखान कथेत मिळतो. माणसाचे जीवन धाडसाने सार्थकी लागते. भित्रेपणा जीवन निराशाजनक बनवते.

सामाजिक अन्याय आणि मागासलेपणा दूर करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आंदोलन सुरु केले. त्या आंदोलनाच्या परिणामांच्या विविध पैलूंचे चित्रण 'वळण' या कथेत आहे. जे जे वाईट, अनिष्ट अमानुष आहे. जातीभेद निर्माण करणारे आहे. ते ते सोडून दयायला लावण्यासाठी हे आंदोलन उभारण्यात आले. मेलेल्या जनावरांचे मांस खाण्याची त्या काळात असणारी सवय सोडणे किती अवघड होते हे या कथेत दाखवले आहे.

'फरारी' या कथेचा नायक शूर आणि संवेदनशील आहे. शिवा मांग आपल्या दुष्ट सासरा याच्याशी झालेल्या भांडणामुळे वैतागतो. रागात दोन रुपये देवून चप्पल तयार नाही म्हणून चांभाराला मारतो. बारा वर्ष शिक्षा भोगून येतो आणि नंतर कुटुंबाची घडी नीट बसवतो.

अण्णा भाऊंनी विनोदी कथांबरोबरच दुःखांत कथाही लिहिल्या. 'टीळा

लावते मी रक्ताचा', डोळे, जखम, कोकिळा, स्मशानातील सोनं, प्रायश्चित आणि शिवा रामोशी या कथा आहेत. माणसाच्या जीवनातील प्रचंड दुःख वेदना या कथांमध्ये आहे. जगताना आयुष्याचे चटके, फटके, वेतना, शरीरावरच्या तसेच मनावरच्या मळमळत्या जखमा, व्यसनाने आणि अंधश्रध्देने वाढलेले समाजातील वाद त्यामुळे धायमोकीला आलेली परिस्तिथी आणि यातून वाढणारी गुन्हेगारी, नैराश्य, जीवनातील उदासीनता, माणसामाणसात वाढणारी दुष्ट वृत्ती आणि या सर्वांचा परिणाम म्हणजे पदरी पडणारे पराकोटींचे दुःख या कथांमधून चित्रित केले आहे.

अण्णा भाऊंच्या कथेत अंधश्रद्धा नाकारून विज्ञानवादाचा स्वीकार केलेला दिसतो. गावात अचानक आलेल्या प्लेगच्या साथीने गावात हग ओक सुरू होते. गावात मरीआईच्या येण्याने असे घडते असा पारंपारिक अंधश्रद्धाळू निष्कर्ष सटवाजी नी इतर गावकरी मंडळी काढतात. आपण ही मरी आईचा गाडा गावाबाहेर सोडला पाहिजे असा पर्याय सुचवतात. नाना तात्या विरोध करतो. अस्वच्छतेने रोग होतात हे नाना पटवून सांगतो.

'चाकबंद' ठेवण्याची प्रथा गावात असते. जुन्या पिढीच्या माताप्रमाणे तीन शुक्रवार 'चाकबंद' ठेवतात. पण गावातून वेशीतून जाणाऱ्या रेल्वेचे चाक बंद करण्याचा आग्रह नाना धरतो. ते शक्य होत नाही. इथे जूनी पिढी हरते. मग नाना गाडी जुंपून डॉक्टर आणण्यासाठी जातो नि अंधश्रद्धा मोडते. एकंदरीत अण्णा भाऊ साठेंच्या कथांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत करणारा वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिसून येतो. आंबेडकरी विचाराने प्रभावित झालेले दलित बांधव नकार विद्रोह बंडखोरी तत्त्व पाळतात. 'सापळा' या कथेत त्याचे चित्रण आहे. दादा देशमुखाचा बैल मरून पडतो. महार पारंपारिक गावकीची कामे नाकारतो. 'महारांनी पायरी सोडली' म्हणून महार वाड्यावरून गाढवाचा नांगर फिरवण्याची भीती दाखवतो. सर्व महार हरीबाला म्होरक्या करून एकीने राहतात. गाव महारांवर बहिष्कार टाकते. काम बंद, रानात फिरणे बंद, दुकानात येणे बंद, जनावारांनी चार बंद असा सापळा रचतात. परंतु एकजुटीने गावाचा हा सापळा गावावरच उलटवतात. शेवट एकीने काम करण्याचे ठरते.

अण्णा भाऊंच्या कथेत प्रेमकथा ही आहेत. 'वेडा वारा' हे एकूणच मराठी कथा साहित्यात आपले वेगळेपण उठवून जाते. पतीच्या प्रेमासाठी विवाहित तरुणी गंगू प्रेमासाठी व्याकुळ होते आणि माहेरहून सासरला पळून जाते. 'राणी'

कथेत भाऊ पैलवान, मारुती रामोशी आणि राणी असा प्रेमाचा त्रिकोण आहे. 'तमाशा' ही बापू आणि त्याच्या दोन प्रेयसी गोजा आणि नवराक यांच्या आदर्श प्रेमाची कहाणी आहे. 'रंभा' कथेत रंभा ही सुंदर ग्रामीण तरुणी मीरा नावाच्या देखण्या तरुणाच्या प्रेमात पडते. 'मीरा' हा तमाशात नाच्याची भूमिका करणारा पण त्याच्या पिळदार शरीराला आकर्षित होत असली तरी त्यांचे प्रेम पक्के उत्कट आहे. तसेच 'मंजुळा' ही आपल्या प्रियकरासाठी आपल्या वडिलांवर आणि इतर नातेवाईकावर कुऱ्हाडीने वार करते. 'बिलवटी' ही कथा आणि अमीन यांची प्रेमकथा आहे. त्यात प्रेमासाठी केलेल्या संपत्तीचा त्यागाचे वर्णन करून प्रेमाची उत्कटता दाखवली आहे. त्याचबरोबर पिला, मानकी, बोलकं मुंडकं अशा अनेक प्रेम कथांचा भरणा अण्णा भाऊंच्या कथेत येतो.

ग्रामीण दलित आदिवासी या माणसांचा जिव्हाळ्याचा प्रश्न असतो तो म्हणजे कुटुंब. माणसामाणसांचे कौटुंबिक जीवन अण्णा भाऊंनी आपल्या कथांमधून प्रभावीपणे मांडले आहे. कुटुंबासाठी, कौटुंबिक समाजासाठी झगडणारा माणूस त्यांच्या कथेत दिसून येतो. त्यात 'पाझर' 'दाभाडयाचा वाद' या कथा प्रमुख दिसतात.

'पाझर' या कथेत एक गोड मुलगी दुसरीलाच तिची आई मानते. तिला मायेचा पाझर फुटतो. ते मुल लहान असतानाच तिच्या आईचा मृत्यू झालेला आहे. दाभाडे कुटुंबातला थोरला भाऊ जिजाबा दाभाडे आणि त्याचा धाकटा भाऊ हणमा दाभाडे यांच्यात किरकोळ बाबीवरून वाद होत असतात. एक क्षणभरही त्यांचे पटत नाही. पण जेव्हा हणमाला पोलीस अटक करणार हे समजल्यावर तो सगळे वाद विसरून हणमाच्या बाजूने उभा राहतो. या सारख्या अनेक कथांचा आधार घेता येईल.

अण्णा भाऊंची कथा ही सर्वसामान्य दीनदलितांची आहे. त्याच्या कथेतील माणसे ही तळागाळातील आहेत. मुंबईच्या गलिच्छ वस्त्यातील दारिद्रयात खितपत पडलेली, छोट्या मोठ्या खेड्यातील माणसे त्यांच्या जीवनाच्या संघर्षात डुबलेली आहेत. तरीही ती जगण्याला न डगमगता जबर इच्छाशक्तीने जगणारी आहेत. समाजव्यवस्थेत निर्माण केलेल्या सामाजिक, आर्थिक विषमतेविरुध्द त्या माणसांचा संघर्ष हा अहोरात्र सुरु आहे. त्यांच्या जगण्यासाठीची भीषणता, त्यांची विदारकता त्यांच्या कथेत मांडलेली दिसते. त्यांची भाषा अस्सल असल्याने जीवनातले वैफल्य अण्णा भाऊंना मान्य नाही असे दिसते. अण्णा भाऊंची कथा

तशी मराठी वळणाची असली तरी ती जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांची आहे. नायक विविध प्रवृत्तीचे आहेत. जगण्याचे विविध प्रश्न घेऊन संघर्ष करणारे आहेत. गावगाड्यातील अन्यायाचे जू मानेवर घेऊन वावरणारी शोषिक माणसं आहेत. तो अन्याय अति झाला तर पेटून उठणारी ही माणसं आहेत. प्रसंगी उद्रेक, संघर्ष करणारी माणसं आहेत. माणूस हे केंद्रस्थानी आहे. या कथांच्या आधारे अण्णा भाऊंनी दलित, शोषित, पिडीत व वंचितांना सन्मानाचे स्थान देवून मानव मुक्तीचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो.

संदर्भ

१) खुळवाडी - अण्णा भाऊ साठे.
२) बरबाद्या कंजारी- अण्णा भाऊ साठे.
३) जिवंत काडतूस- अण्णा भाऊ साठे.
४) स्वप्न सुंदरी- अण्णा भाऊ साठे.
५) गजाआड- अण्णा भाऊ साठे.
६) भारतीय साहित्याचे निर्माते- अण्णा भाऊ साठे, बजरंग कोरडे.
७) समग्र अण्णा भाऊ साठे, संपा.- डॉ. अमर कांबळे, शोभा चाळके.
८) अण्णा भाऊ साठे - समतावादी साहित्यिक, संपा.- डॉ. दिपक सूर्यवंशी, डॉ. सदाशिव भुयारे.

❑❑❑

साहित्य सम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत

अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

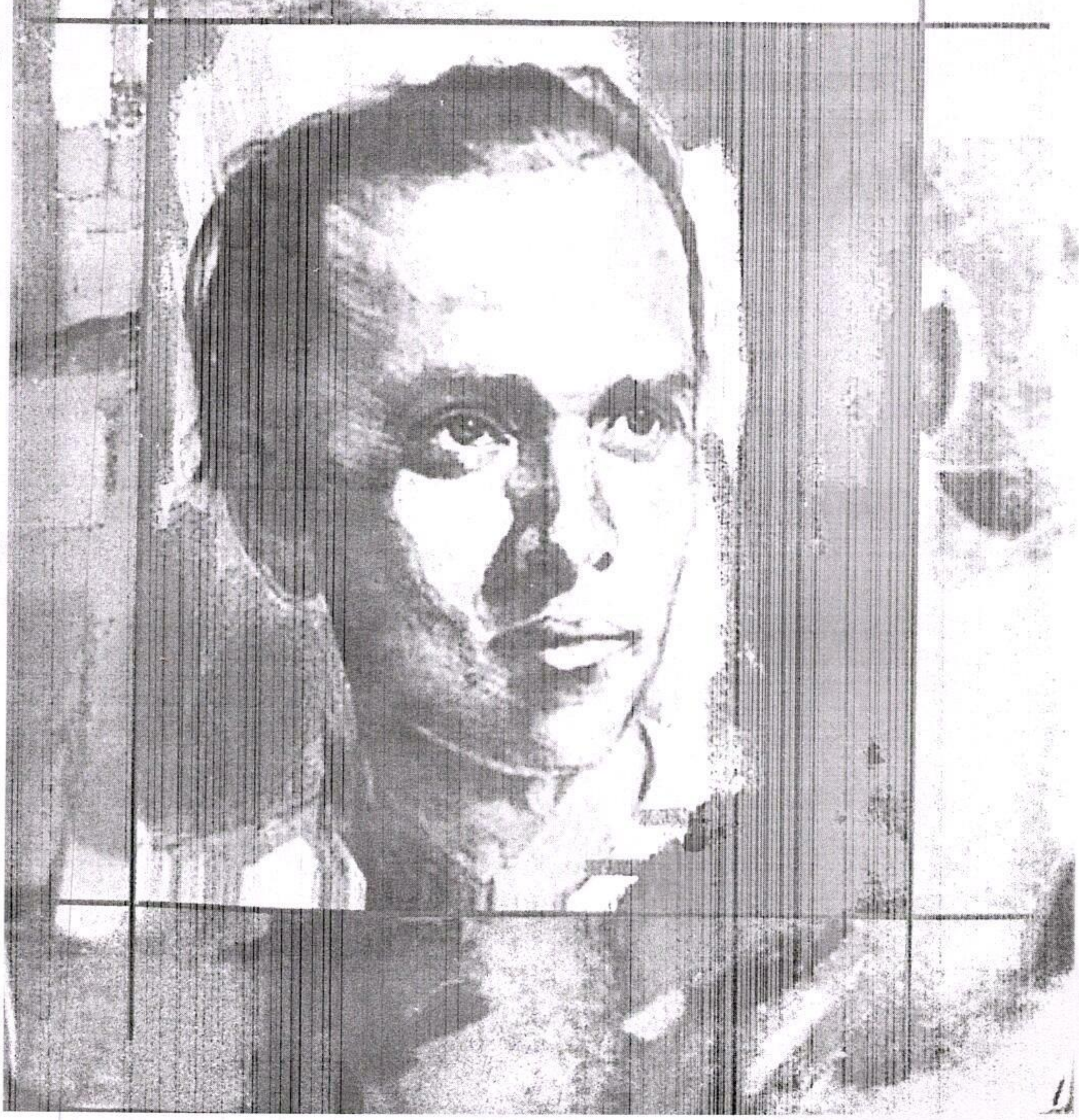

Scanned by CamScanner

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ
संपादक
डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेराव
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस
Sahityasamrat Anna Bhau
Sanpadak
Dr. Satish Kamat / Dr. Raj Taderao
Abraham Aavale / Dr. Kapil Rajhans

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२
मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०
Email : anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर प्रिंटींग प्रेस, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

किंमत : रु. १२००/-

Scanned by CamScanner

अण्णा भाऊ साठे : एक थोर साहित्यिक

डॉ. विद्या शरद मोदी
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट

प्रस्तावना

अण्णा भाऊ साठेंची समाजातील ओळख ही साहित्यिक, लोकशाहीर, साहित्यरत्न अशीच आहे. ग्रामीण भागात जन्मलेल्या या साहित्यिकांनी मुंबईत जाऊन लेखनाला सुरुवात केलेली असली तरी त्यांच्या लेखणीतून ग्रामीण, दलित, लाचारीचे जिणे जगणारी माणसे त्यांनी उतरविली. कथा-कादंबरी, नाट्यलेखन पोवाडे अशा वेगवेगळ्या लेखन प्रकारात अण्णा भाऊंचे साहित्य पहावयास मिळते. अण्णांच्या कादंबऱ्यांची भाषा प्रसन्न व ओघवती असून लोकभाषेचा वापर केलेला आहे. अण्णा भाऊ सामाजिक बांधिलकी मानणारे साहित्यिक असल्याने साहित्य हे समाज परिवर्तनाचे प्रचंड शस्त्र अण्णांनी उचललेले आहे. अण्णांच्या कथा कादंबऱ्यांचा विषय हे त्यांनी जगलेले जीवन आणि अनुभव यातूनच मांडलेले आहे.

१ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म सांगली तालुक्यातील वाटेगांव येथे झाला. अण्णा भाऊ साठे यांचे नाव तुकाराम होते परंतु घरातील वडील बंधू या नात्याने त्यांची लहान भावंडे त्यांना अण्णा म्हणू लागली.

Scanned by CamScanner

मुंबईतील कम्युनिस्ट कार्यकर्ते ही प्रेमाने अण्णा या नावाने हाक मारू लागले. पुढे तुकाराम भाऊ साठे चे अण्णा भाऊ साठे हे नाव रूढ झाले. वाटेगाव सारख्या ग्रामीण भागात मातंग समाजात जन्मलेल्या अण्णांना गरिबी, जातीयता यांचा सामना करावा लागला. वाटेगावला असताना आसपासच्या खेड्यातील जत्रा पाहणे जत्रेतील दुकाने, माणसे, तंबू राहुट्या, कोल्हाटी समाजातील लोकांच्या कसरती, तमाशे, पूजा, देवतांच्या पालख्या, त्यांच्या मिरवणुका मुरळ्याची नृत्ये व गाणी यांचे अण्णा बारकाईने निरीक्षण करत असत. अण्णा भाऊंचे वडील मुंबईत असल्याने त्यांनी आपल्या कुटुंबाला मुंबईला नेले. मुंबईला अण्णा भाऊंचे वास्तव्य भायखळ्याच्या कामगार वस्तीत होते. लहान वयातच त्यांचा कामगार जीवनाची जवळून संपर्क आला अण्णांनी कामगारांचे संप, मोर्चे, आंदोलने जवळून पाहिले. त्यामुळे कामगार चळवळीमध्ये अण्णा भाऊ सहभागी झाले. वाटेगावला असताना अण्णा भाऊंनी क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे भाषण ऐकले होते. स्वातंत्र्यासाठी आपणही काहीतरी केले पाहिजे हे अण्णांना वयाच्या बारा-तेराव्या वर्षी समजले होते. त्यातच भर म्हणून मुंबईत आल्यावर त्यांचा कामगार चळवळ शी संपर्क आला व अण्णा भाऊं कम्युनिस्ट नेते झाले. कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करताना त्यांना साम्यवादी तत्त्वज्ञानाची माहिती झाली. शोषित व कष्टकरी वर्गातून आलेल्या अण्णांना साम्यवादी तत्त्वज्ञानाविषयी आकर्षण वाटले नसते तर नवलच. अण्णा भाऊ साठे हे जरी कम्युनिस्ट नेते असले तरी त्यांच्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही प्रभाव असलेला दिसून येतो.

मराठी साहित्यात ग्रामीण आणि दलित साहित्यामध्ये साहित्य निर्मितीत अण्णा भाऊ साठे यांचे फार मोठे योगदान आहे. साहित्य आणि संस्कृतीची परंपरा जोपासणारे अण्णा भाऊ साठे मराठी साहित्यातील पहिले दलित लेखक म्हणून पाहिले जातात. १९५० पासून अण्णांनी साहित्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते. अण्णांना औपचारिक शिक्षणाचा लाभ मिळाला नसला तरी आपल्या धकाधकीच्या आयुष्यात त्यांनी घेतलेले विविध अनुभव त्यांच्या जीवनात त्यांना भेटलेली अनेक विविध प्रकारची माणसे त्यांच्या आजूबाजूची परिस्थिती या सर्वांचा परिणाम म्हणून की काय त्यांच्यातील लेखक जागा झाला आणि एखाद्या झपाटलेल्या माणसाप्रमाणे त्यांनी कथा कादंबऱ्या लिहिण्यास सुरुवात केली.

अण्णा भाऊ साठेंना थोर साहित्यिक म्हणणे योग्यच आहे कारण अण्णांनी मराठी साहित्यातील सर्व प्रकारांमध्ये साहित्य निर्मिती केलेली पहावयास

Scanned by CamScanner

मिळते. अण्णांच्या साहित्यसंपदेचा आढावा घ्यायचे म्हटले तर कथा कादंबऱ्या लोकनाट्य, पोवाडे, काव्यसंग्रह व प्रवास वर्णन ह्या साहित्याचा समावेश होतो.

कादंबऱ्या

अग्निदिव्य, अलगुज, अहंकार, आग, आघात, आवडी, कुरूप, केवड्याचं कणीस, गुलाम, चंदन, चिखलातील कमळ, चित्रा, जिवंत काडतुस, डोळे मोडीत राधा चाले, तारा, पाझर, फकिरा, फुलपाखरू, मंगला, मयुरा, माकडीचा माळ, मास्तर, मूर्ती, रत्ना, रानगंगा, रानबोका, रूपा, वारणेचा वाघ, वारणेच्या खोऱ्यात, वैजयंता व संघर्ष इत्यादी कादंबऱ्या अण्णा भाऊ साठे यांनी लिहिल्या.

अण्णांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्याचे वर्णन करावयाचे झाल्यास त्यांनी सहासाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून महिलांच्या समस्यांचे चित्रण उभे राहते. त्यांनी प्रेमाचे चित्रण करणाऱ्या ही कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अण्णांचे बालपण ग्रामीण भागात गेलेले असल्यामुळे कादंबरीचे लिखाण करत असताना त्यांनी ग्रामीण जीवनावर आधारित असे साहित्य जन्माला घातले. कादंबरी लिहिताना अण्णांनी सामाजिक विषयाला धरून लिखाण केलेले दिसून येते. आपल्या कादंबऱ्यांतून विषय चित्रित करताना त्यांनी समाजात घडणाऱ्या भयानक वास्तवाला साकार केले.

अण्णांच्या कादंबऱ्यांमध्ये वर्ग कलह स्वातंत्र्याच्या प्रेरणा सामाजिक मूल्ये असे विविध विषय घेऊन अण्णांनी लिखाण केलेले आहे. अण्णांच्या कादंबरीतील पात्रे ही अन्यायाच्या विरोधात संघर्ष करताना दिसतात फकीरा ही अण्णांची प्रसिद्ध कादंबरी आहे या कादंबरीला १९६१ साली उत्कृष्ट कादंबरीचा महाराष्ट्र राज्य साहित्य पुरस्कार मिळाला. या कादंबरीतून अण्णांनी आपले मामा फकिरा राणोजी मांग यांची जीवनकथा मांडलेली आहे ब्रिटिशांनी दलितांवर केले अन्याय आणि फकिराने केलेल्या संघर्ष या कादंबरीतून मांडला आहे. अण्णांच्या महिलांच्या समस्या वरील कादंबऱ्यांमधून चित्रित झालेली स्त्री ही सात्विक, कौटुंबिक जिव्हाळा असणारी आणि शौर्य गाजविणाऱ्या निष्ठासंपन्न आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्या वर आधारित असे. टिळा लाविते मी रक्ताचा, अशी ही साताऱ्याची तऱ्हा, मुरळी, मल्हारी रायाची, डोंगराची मैना, फकीरा, बारा गावचं पाणी आणि वारणेचा वाघ हे मराठी चित्रपट चित्रीत केले गेले आहेत.

Scanned by CamScanner

अमृता, आबी, कृष्णाकाठच्या कथा, खुळवाडी, गजाआड, गुन्हाळ, चिरागनगरची भुतं, ठासलेल्या बंदुका, नवती, निखारा, पिसाळलेला माणूस, फरारी, बरबाद्या कंजारी, भूताचा मळा, मास्तर, रणगा, रानवेली, राम रावण युद्ध, लाडी, स्वप्नसुंदरी या कथासंग्रहातून जवळजवळ अडीचशे ते तीनशे कथा लिहिल्या. या कथा मराठी साहित्य पुरते मर्यादित न राहता त्या अनुवादातून सर्व प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये पोहोचल्या त्याचप्रमाणे जर्मन, इंग्लिश, पोलीस, रशियन आणि स्लोवाक इत्यादी विदेशी भाषांतही अनुवाद झाले आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांनी ज्या वेळी लेखणी हातात घेतली त्यावेळी शहरी भागातील आणि श्रीमंतीचा थाट असणारे असे साहित्य निर्माण होत होते. तत्कालीन साहित्यनिर्मिती पेक्षा आपण काहीतरी वेगळे असे साहित्य निर्माण करू शकतो याबाबत अण्णा भाऊ साठे यांना एक वेगळाच विश्वास होता. आपण जे जगलो, अनुभवले आपल्या भारतामध्ये जास्तीत जास्त लोकांना ज्या समस्या आहेत त्या वाचकांपासून खूप लांब आहेत. या वास्तवावर साहित्य निर्माण करणे आवश्यक आहे याची जाणीव झालेल्या अण्णांच्या लेखणीतून साहित्यनिर्मिती झाली नाही तर नवलच.

कथा लेखन करताना अण्णा भाऊ साठेंनी जी व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत ती त्यांना प्रत्यक्षात कुठे ना कुठे भेटलेली आहेत या माणसांच्या जीवनातील दुःख, गरीबी, असहायता, व्यसने, धाडसे चतुराई, संघर्ष अंधश्रद्धा या सर्व बाबी अण्णा भाऊंना माहीत होत्या. त्यांनी त्या अगदी जवळून पाहिल्या होत्या म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य हे वास्तवाशी साम्य करताना दिसून येते. अण्णा भाऊंचे लिखाण हे पांढरपेशे विरुद्ध श्रमजीवी असे असलेले पहावयास मिळते. परिस्थितीशी दोन हात करणारी आणि असहाय्य जीवन जगणारी उपेक्षित माणसे भेटली त्या सर्वांना प्रतिनिधी मानून अण्णा भाऊंनी लेखन केले त्यात त्यांना तुरुंगात भेटलेल्या कैद्यांचे वर्णनही त्यांनी गजाआड कथासंग्रहातून केलेले आहे. अण्णा भाऊंच्या लिखाणातून मुंबईच्या झोपडपट्ट्यांचे, भटक्या अशिक्षित आणि गरिबीचे चित्रण आढळते.

बरबाद्या कंजारी या कथासंग्रहातून कालबाह्य आणि अन्यायकारक रीतिरिवाज यांना चिकटून राहिलेल्या समाजातील एक प्रगतीशील बंडखोर म्हणून बरबाद्याचे चित्रण केलेले आहे म्हणजेच अण्णा भाऊंना जुन्या रुढी परंपरा मान्य नव्हत्या हेच दिसून येते.

Scanned by CamScanner

लोकनाट्य व नाटके

अकलेची गोष्ट, खापऱ्या चोर, शेटजीचं इलेक्शन, देशभक्त घोटाळे, निवडणुकीत घोटाळे, बेकायदेशीर, माझी मुंबई अर्थात मुंबई कोणाची? मूक मिरवणूक, नवे तमाशे, पुढारी मिळाला, लोकमंत्र्यांचा दौरा, इनामदार, बिलंदर बुडवे, दुष्काळात तेरावा, पेंग्याचं लगीन ही लोकनाट्ये व नाटके अण्णाभाऊंनी लिहिले. तत्कालीन समाजात तमाशा हा करमणुकीचा प्रकार लोकप्रिय होता तमाशा मधून जरी मनोरंजन केले जात असले तरी प्रत्यक्षात तमाशात काम करणाऱ्या स्त्रियांना अतिशय वाईट वागणूक दिली जात होती. हे चित्र बदलण्याकरिता म्हणून अण्णा भाऊंनी जाणीवपूर्वक तमाशाच्या सुसंस्कृत लोककलेला लोकनाट्य असे नाव दिले. लोकनाट्यचे प्रणेते अण्णा भाऊ आहेत असे म्हटले तर ते वावगे होणार नाही. अण्णा भाऊ साठे एक चांगले कलावंत होते. तमाशाच्या कलेशी त्यांचा वाटेगाव असल्यापासूनच संबंध होता.

पोवाडे

इतर साहित्य लेखनाप्रमाणेच पद्य लेखनातून व काव्य लेखनातून अण्णाभाऊंनी उदात्त साहित्य निर्मिती केली. पद्य रचनेमध्ये अण्णांचे शाहीर हे गाजलेले पद्य होय तर स्टालिनग्राडचा पोवाडा, बंगालची हाक, बर्लिनच्या पोवाडा, पंजाब-दिल्लीचा दंगा तेलंगणाचा संग्राम, महाराष्ट्राची परंपरा, अमळनेरचे अमर हुतात्मे, मुंबई गिरणी कामगार, काळ्याबाजाराचा पोवाडा हे पोवाडे अण्णा भाऊंनी लिहिले या पोवाड्याच्या नावातच त्यांची तळमळ दिसून येते. या पोवाड्यांच्या माध्यमातून त्यांनी समाजजागृती केलेली आहे म्हणण्यापेक्षा संपूर्ण महाराष्ट्र ढवळून काढला होता. कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करताना त्यांनी शाहीर अमरशेख आणि शाहीर गवाणकर यांच्या सहकार्याने 'लाल बावटा' कला पथकाची स्थापना करून त्यांनी जनजागृतीचे काम केलेले आपणास पहावयास मिळते.

विशेष म्हणजे कामगार क्षेत्रात राष्ट्रीय विचारांचा प्रचार करण्यात या कलापथकाने महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळात तर लाल बावटा कलापथकाने संपूर्ण महाराष्ट्रात दौरे करून प्रचार केला होता. मराठी जनतेला चळवळीत सहभागी होण्याची प्रेरणा देण्याचे काम अण्णा भाऊंनी केलेले पहायला मिळते. गोवा मुक्ती आंदोलनाच्या काळातही लाल बावटा कलापथकाने लोकांत या प्रश्न जागृती घडवून आणली होती.

Scanned by CamScanner

प्रवास वर्णन

माझा रशियाचा प्रवास हे प्रवास वर्णनही अण्णा भाऊंनी लिहिले आहे. हे प्रवास वर्णन म्हणजे १९६१ मध्ये इंडो सोवियत कल्चर सोसायटीने आयोजित केलेल्या रशियाच्या प्रवासाचे वर्णन आहे.

अष्टपैलू अण्णा भाऊ

मराठी साहित्यात मोलाची भर घालणाऱ्या अण्णांचे व्यक्तिमत्व हे अष्टपैलू होते. त्यांनी कथा-कादंबऱ्या, लोकनाट्ये, कविता पोवाडे लिहिले. त्याचबरोबर त्यांनी वृत्तपत्रासाठी व नियतकालिकांसाठी लेखनही केले. प्रामुख्याने लोकयुद्ध, लोकसाहित्य, युगांतर या साप्ताहिकासाठी वार्ताहर म्हणून काम केले होते ते जसे साहित्यिक म्हणून प्रसिद्ध होते तसेच ते मुलाखती घेण्यात वाकबगार होते त्यांनी स्वतःच्या मुलाखती देताना इतरांच्याही मुलाखती घेतल्या होत्या. अण्णा भाऊंनी ज्यांच्या मुलाखती घेतल्या त्यांच्यामध्ये कामगार, शेतमजूर, बलात्कारित स्त्री या समाजातील अन्यायग्रस्त व पददलित व्यक्तींचा समावेश होता. टॉलस्टॉयच्या 'क्राईम अँड पनिशमेंट' या कादंबरीचे व गणेश इंदोरी यांचा 'मानव की ललकार' या हिंदी कविता संग्रहाचे परीक्षणही अण्णांनी केले होते.

अण्णा भाऊंच्या साहित्यावर आधारित निर्माण केले गेलेले साहित्य

अण्णा भाऊंनी साहित्यनिर्मिती केली हे जेवढे अभिमानास्पद आहे तेवढाच अभिमान त्यांच्या प्रेरणेतून जे साहित्य निर्माण झाले त्याचा आहे. अण्णा भाऊंच्या साहित्यावर आधारित सदा कऱ्हाडे, नागोराव कुंभार, आसाराम गायकवाड, बाबुराव गुरव, किशोर जाधव, व्ही. व्ही. विटेकर, दिनकर साठे, बजरंग कोरडे या साहित्यिकानी साहित्य लिहिले आहे. एवढेच नव्हे तर अण्णा भाऊंच्या साहित्यावर पीएचडीसाठी प्रबंध सुद्धा लिहिले गेले आहेत. अण्णा भाऊंनी नियतकालिकांसाठी लेखन केले त्याची परतफेड म्हणून की काय विविध नियतकालिकांनी अण्णा भाऊंचे विशेषांक प्रसिद्ध केलेले आहेत. यामध्ये अस्मितादर्श, देवकीनंदन कठडेगोपाला, महाराष्ट्र मानस, युगांतर, लोकराज्य, विचारक्रांती, सुगावा यासारख्या नियतकालिकांची प्रामुख्याने नावे घेता येतील. अण्णा भाऊंचे साहित्य इथवरच थांबले नाही तर एक ऑगस्ट २०२० हे वर्ष अण्णांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात साजरे केले जात आहे. त्यांना मानवंदना म्हणून त्यांचे राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय सेमिनार भरवले जात आहेत. त्यांचे विशेषांक काढले जात आहेत. याचाच एक भाग म्हणून आमचे कला आणि

Scanned by CamScanner

वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट मध्ये जगभरात कोरोना महामार्गाचे संकट असताना ऑनलाइन नॅशनल सेमिनारचे आयोजन केले आहे. मी एक ग्रंथपाल असल्यानेही साहित्याची निर्मिती ही आमच्यासाठी पर्वणीच असते. अण्णांनी ती सर्वांना उघडून दिली. या सेमिनारचा निमित्ताने अण्णांच्या एकूणच साहित्याचा आढावा घेण्याचा केलेला हा छोटासा प्रयत्न.

सारांश

मराठी साहित्याला विशिष्ट उंची प्राप्त करून देण्याचे काम अण्णा भाऊ साठे यांनी केले. आपल्या कथा कादंबऱ्यातून समाजातील बहुजन समाज जीवनाचे चित्रण केले आहे. कथा-कादंबऱ्यातील अण्णांनी साकारलेली स्त्री ग्रामीण गरीब कुटुंबातील असली तरी ती शीलवान आणि कर्तृत्ववान आहे हे सांगण्यास अण्णा विसरलेले नाहीत. त्यांनी आपल्या पोवाड्यातून समाजजागृती करताना संपूर्ण महाराष्ट्र ढवळून काढला होता. अण्णा भाऊंनी मराठीला ज्याप्रमाणे साहित्य दिले त्याच्या अनुषंगाने दुय्यम स्त्रोत तयार करताना पुस्तक निर्मिती प्रबंध आणि नियतकालिकांना वेगळे विषयही आनंदाने भावी पिढीसाठी उपलब्ध करून दिलेले आहेत. म्हणूनच अण्णा भाऊ साठे हे फक्त साहित्यिक नसून ते एक थोर साहित्यीक आहेत असे म्हणणे उचित ठरेल. अशा या थोर साहित्यिकास अभिवादन.

संदर्भ

१. कऱ्हाडे सदाः (१९७०), अण्णा भाऊंचे कथा विश्व, मुंबई, प्रगत सहित्यप्रभा.

२. साठे दिनकर सहदेवः (१९७७), हे सूर अल्गुजाचे, पुणे, विद्यार्थी प्रकाशन.

३. गुरव बाबुरावः (१९९१), अण्णा भाऊ साठे : समजविचार आणि साहित्य विवेचन, मुंबई, लोकवाङ्मयगृह

४. कोरडे बजरंगः (२००७), भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे, मुंबई साहित्य अकादमी.

५. अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवन व कार्य : शोध निबंध पत्रिका, एक दिवसीय आंतर विद्या शाखीय चर्चासत्र, लातूर

६. लोकराज्य (मुंबई) : अण्णा भाऊ साठे विशेषांक, १ नोव्हेंबर १९९३ : संपादक- दिवाकर गंधे.

❑❑❑

Scanned by CamScanner